

K211.354
3

„მაცნეს“ ზიზლიოთეკა
ისტორიის სერია

ვ. თ ე ვ ზ ა კ ე

ქართული ოჯისრის ჩანაწერები

„მეცნიერება“
თბილისი
1990

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

„მაცნეს“ ბიბლიოთეკა

ისტორიის სერია

გ. თეგუაძე

ქართვადი ოჟიბჩის ჩანაწეჩები

თბილისი
„მეცნიერება“
1990

ვალერიან თევზაძის ჩანაწერები შეიცავენ საყურადღებო ცნობებს და დეტალებს 1917—1921 წლების საქართველოს საშინაო და საგარეო მდგომარეობის შესახებ.

ვ. თევზაძე მონაწილეობდა მრავალ სამხედრო ოპერაციაში, რომლებსაც საქართველო აწარმოებდა მომხდურ გარეშე მტრებთან. იგი აქტიურ როლს ასრულებდა რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების ჩამოყალიბება-განმტკიცების საქმეში. ვ. თევზაძე იყო სამხედრო წესდებისა და ინსტრუქციის შემუშავებელი კომისიის მდივანი.

დიდი ინტერესით იკითხება 1920 წლის დასასრულისა და 1921 წლის დამდეგის და მომდევნო პერიოდის საქართველოში მომხდარი ისტორიული მოვლენები.

თავისი ცხოვრების უდიდესი ნაწილი ვ. თევზაძემ უცხოეთში გაატარა. იგი იყო პოლონეთის არმიის ოფიცერი. თავი ისახელა მეორე მსოფლიო ომში.

ვფიქრობთ, მკითხველს მოხიბლავს ავტორისეული თხრობა და საინტერესო დაკვირვებები მის მიერ განვლილ გრძელ გზაზე და საქართველოში მომხდარ ღირსშესანიშნავ მოვლენებზე.

ჩვენი სამშობლოს უახლოესი წარსულით დაინტერესებული მკითხველი საზოგადოებრივობა, რომელიც დღემდე თითქმის არ იცნობდა ვ. თევზაძის სახელს, უდავოა, დიდი ინტერესითა და მადლიერებით გაეცნობა მის მოვონებებს.

რედაქტორი ისტ. მეცნ. დოქტორი ო. უორდანია

თ 0503020906
M 607(06)—90 რეზ. 90

JSBN 5—520—01141—9

მკითხველს ვთავაზობთ პოლკოვნიკ ვალერიან თევზაძის ფრიად საინტერესო მოგონებებს „განვლილი გზა“, რომელიც საკვსა ჩვენთვის უაღრესად საინტერესო ეპიზოდებს აღწერთ. იგი პირველად დაიბეჭდა პარიზში „ივერიაში“ (1988 წლის მაისი, № 32), რომელიც მიხვილ ქავთარაძის რედაქციით გამოდის.

ქართველი ფართო მკითხველი საზოგადოებრიობა თითქმის არ იცნობს ვალერიან თევზაძის სახელს, რომელიც 1921 წლის მარტში, საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის უკუღმართობის გამო, იძულებული გახდა დაეტოვებინა სამშობლო.

წინამდებარე პუბლიკაციით საქართველოს 69 წლის შემდეგ უბრუნდება უცხოეთში მოღვაწე მისი ერთ-ერთი შვილის შემოქმედება.

ვალერიან თევზაძე რუსეთის არმიის ოფიცერი იყო. მონაწილეობდა პირველ მსოფლიო ომში. 1918 წლიდან ვალერიან თევზაძე საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ოფიცერია. იმავე წელს მას მიენიჭა პოლკოვნიკის წოდება.

ვალერიან თევზაძე მონაწილეობდა ბევრ სამხედრო ოპერაციაში, რომლებსაც საქართველო აწარმოებდა მომხდურ გარეშე მტრებთან. იგი აქტიურ როლს ასრულებდა რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების ჩამოყალიბება-განმტკიცების საქმეში.

ვალერიან თევზაძე იყო სამხედრო წესდებისა და ინსტრუქციის შემმუშავებელი კომისიის მდივანი. მან თარგმნა ქვეითი ჯარის მოქმედების წესები და სხვ.

ვალერიან თევზაძის ჩანაწერები შეიცავენ საყურადღებო ცნობებს და დეტალებს 1917–1921 წლების საქართველოს საშინაო და საგარეო მდგომარეობის შესახებ.

ინტერესით იკითხება მოგონებების ის ფურცლები, რომლებიც მიემდგვნა ქართული ჯარის გენერალთა და ოფიცერთა კორპუსის დახასიათებას.

ვფიქრობთ, მკითხველს დააინტერესებს 1920 წლის დასასრულისა და 1921 წლის დამდევის და მომდევნო პერიოდის საქართველოში მომხდარ ისტორიულ მოვლენებზე ავტორისეული დაკვირვებანი.

თავისი ცხოვრების უდიდესი ნაწილი ვალერიან თევზაძემ უცხოეთში გაატარა. იგი იყო პოლონეთის არმიის ოფიცერი. თავი ისახელა მეორე მსოფლიო ომში. პოლონეთის ისტორიაში ვალერიან თევზაძე შევიდა როგორც ვარშავის დაცვის ერთ-ერთი სახელმძღვანელო მებრძოლი.

ვალერიან თევზაძეს თავის მოგონებების წერა დაუწყია 80-იანი წლების დასაწყისში პოლონურ ენაზე.

„განვლილი გზა“ ქართულ ენაზე აამეტყველა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ყოფილმა იუნკერმა ნიკოლოზ მათიკაშვილმა.

როგორც ჩვენი მკითხველისათვის ცნობილია, ნიკოლოზ მათიკაშვილმა შესანიშნავი მოგონებები მიუძღვნა სამშობლოდან ჯერ თურქეთში, შემდეგ საბერძნეთში, ბოლოს კი პოლონეთში გადახვეწილ ქართველ იუნკერებს (იხ. ჟურნ. „მაცნე“, 1990, № 1).

ოთარ შორღანიძე

განვლილი გზა

სიცოცხლის 70-ე წელს გადავციდი და სულ მოგონებითა ვცოცხლობ. ეს სიბერის დამახასიათებელი თვისებაა. სიამოვნებით ვუბრუნდები განვლილ გზას. კიდევაც მშობლიური ოჯახის სიტკბოებას. დედის სიყვარულსა და მის გამულმებულ ზრუნვას. მან ხომ თავისი ახალგაზრდობა და მთელი სიცოცხლე ჩვენ აღზრდას შეაღია. მაგონდებიან მეგობრები და ამხანაგები. გულწრფელი და გულითადი დამოკიდებულება მათთან, ჩვენი აღმზრდელები და მასწავლებლები, მათი ზრუნვა ჩვენზედ. დღეს, როდესაც ცხოვრებაში ახალი განცდა აღარ მომეღის, წარსულის მოგონებებით ვტკბები.

ბევრი ვიფიქრე ღირს თუ არა მოგონებათა დაწერა, მივედი დასკვნამდე, რომ ღირს, რადგან ჩემი ცხოვრების გზაზე ბევრი მინახავს, განმიცდია და შევხებივარ ისეთ ღირსშესანიშნავ მოვლენებს, რომლებიც ინტერესმოკლებული არ არიან. ბოლოს, იქნება ოდესმე ვინმე ჩემ ნათესავთაგან დაინტერესდეს თუ რამ გამოიწვია, რომ ერთი იმათი წევრთაგანი მოსწყდა სამშობლოს, მეგობრებს და ნახევარი საუკუნეა აღარ ბრუნდება სახლში.

27 წლისამ დავტოვე სამშობლო, მახლობლები და მოვხვდი უცხოეთში. ვფიქრობდი განშორება მოკლე იქნება და ისევ მალე დავბრუნდები-მეთქი სამშობლოში, სინამდვილეში კი უცხოეთში ყოფნა გახანგრძლივდა. ველარ დავუბრუნდი საყვარელ სამშობლოს, ოჯახს, მეგობრებს და მიწერია უცხოეთში სიკვდილი და დასამარება ჩემ წინაპართა საფლავებიდან შორს.

უცხოეთში ყოფნისას სიმართლეს, პოლიტიკურ პროგრამებში კი არა, გულის სიღრმეში დავეძებდი. ჩემი შეგრძნებით ვემსახურებოდი სამშობლოს ისე, როგორც ოჯახის და აღმზრდელთა ზედგავლენა მითითებდა. ბავშვობიდანვე ამაყი, თავისუფლებისმოყვარე და დამოუკიდებელი ხასიათის ვიყავი. არაფერი არა მაქვს სანანებელი ჩემი ცხოვრების გრძელ გზაზე. ცოტას თუ მოსძებნით, რომ ჩემოდენა, მართლაც, ძვირფასი და გულითადი ამხანაგები და მეგობრები ჰყოლოდა.

ბედად მეწერა, რომ ორჯერ ჩამოვშორდი მათ ჩემი ცხოვრების გზაზე. პირველი მსოფლიო ომის დასაწყისშივე ცხადი გახდა მეფის რუსეთის ნამდვილი სახე. ყველასათვის ცხადი იყო, რომ რუსეთის საფუძვლები ირყეოდა და ლატსა და ბოროტმოქმედებათა ქსელში.

გერმანელებმა ომის დასაწყისშივე დაამარცხეს სამსონოვის არმია. გერმანელებმა არმიამ კი უბრძოლველად თავს უშველა აღმოსავლეთის მიმართ. ფართო წრეებში გენ. რენენკამფს მოლაპატრედ მიიჩნევდნენ რომ სამსახურიდან გადააყენეს, სასამართლოში კი არ გადაუციათ. ყველანი დარწმუნებული იყვნენ, რომ მოხელეთა უმრავლესობა სასახლის კარზე მოსყიდულები იყვნენ და გერმანელთა სასარგებლო საქმიანობას ეწეოდნენ. ამით ხსნიდნენ, რომ დასაწყისშივე ჯარი აღმოჩნდა ტექნიკურ მოწყობილობასა და მომარაგებას მოკლებული და როგორც ასეთი, ბრძოლისთვის გამოუსადეგარი. სახელმწიფოს მმართველობის აპარატის გახრწნილება უმაღლეს დონეს აღწევდა. ფაქტობრივად უდიდესი სახელმწიფოს საქმეებს განაგებდა გაუნათლებელი ლოთი, მექრთამე და გახრწნილი რასპუტინი. მას დიდი გავლენა ჰქონდა დედოფალზე და მისი საშუალებით მეფეზე. ის ნიშნავდა მინისტრებს, დიდ ერთეულთა უფროსებს და ეს შეზღუდული, უნიჭო და ლოთი პირბნელა, თავის ნებისამებრ ატრიალებდა რუსეთის საქმეებს.

1916 წლის დეკემბერში თვით მეფის ოჯახის წევრებმა ვერ შეიგუეს ასეთი ვითარება, რასპუტინი შემოიტყუეს თავად იუსუპოვის სასახლეში საქეიფოდ და იქ მეფის ძმისწულის, დიდი მთავრის დიმიტრი პავლეს ძისა და ცნობილი და გავლენიანი მონარქისტის პურიშკევიჩის თანდასწრებით, სიცოცხლეს გამოასალმეს.

ცნობა ელვის სისწრაფით გავრცელდა მთელ სამეფოში და სამეფოს დაცემა დააჩქარა. არსებული რეჟიმის ერთგულნი რუსები არ აღმოჩნდნენ, არც სამხედრო წრეებში და არც საზოგადოებაში. მეფის რეჟიმის ბედი გადაწყვეტილი იყო. ყველანი აღელვებით რაღაც მნიშვნელოვანი მოვლენების მოლოდინმა შეიპყრო და ეს, მართლაც მოხდა 1917 წლის რევოლუციის სახით.

ამ დროს განსაკუთრებით კატასტროფული მდგომარეობა იყო სურსათის მომარაგების მხრივ. მათ შეესებასა და დამზადებაზე არავინ ზრუნავდა. ჯარში გაწვეული იყო სხვადასხვა ასაკის ბრძოლისუნარიანი მოსახლეობა. დიდ ქალაქებში მათ, თოფების ნაკლებობის გამო, ჯოხებით ამეცადინებდნენ. სოფელი კი დაცარიელებული იყო მუშახელიდან. ომში წასვლა არავის ეხალისებოდა. იქ მხოლოდ დალატს ხედავდნენ. ყველა მიიწევდა სახლისაკენ. ეს ვითარება დიდად ხელშემწყობი იყო რევოლუციონური პარტიებისათვის, მათი სახით ჰყავდათ მათ ერთგული და გამგონი მოკავშირენი. ასეთ ვითარებაში, როდესაც თებერვალსა და მარტში მუშებმა მოსკოვსა და პეტროგრადში გაფიცვები დაიწყეს, სამხედრო ნაწილები მიემხრნენ მათ. არ იყო ძალა, რომელიც შეძლებდა ზეგავლენის მოხდენას და ბრძანებათა შესრულების დისციპლინის აღდგენას. მალე გაფიცვები რუსეთის ყველა დიდ ქალაქს მოედო. მათ ადგილობრივი სამხედრო ერთეულები მიემხრნენ და ასე დაიწყო რევოლუცია მთელ რუსეთში.

მოგონებები დავიწყე 1917 წლიდან, რადგან რევოლუციის შედეგად მოხდა დიდმნიშვნელოვანი ცვლილებები არა მხოლოდ ყოფილი რუსეთის იმპერიაში, არამედ მთელ მსოფლიოში. ეს ხანა მნიშვნელოვანი იყო ჩვენი ქვეყ-

ნისთვისაც, რადგან დაისახა შესაძლებლობანი მისი განთავისუფლებისა 190 წელზე მეტი მონობისაგან.

თუ შევძელი და ვიცოცხლე, ვეცდები მოგონებები 1971 წლის ვიყვანო. განსაკუთრებით ჩემი ახალგაზრდობის ხნიდან. ჩვენი იმდროინდელი ლტოლვილობიდან, თუ როგორ იკვებებოდა ჩემი პიროვნება და ხასიათი. დაე, ვხლანდელმა ახალგაზრდობამ შეძლოს შეადაროს ჩვენი ღროისა და დღევანდელი საზოგადოების სულისკვეთება.

1917 წელს, როგორც ყოველი ოფიცერი რუსეთის ჯარისა, ვმსახურობდი კავკასიის მსროლელთა მე-8 პოლკში და ვიმყოფებოდი ოსმალეთის ფრონტზე ზღვისპირა ხეობაში ბეთლემის ზღვის ჩრდილოეთით (მოსულის მიმართულე-ბით).

პოლკს ეკავა პოზიციები ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით მარკურდვის მთის ფესვით. 1917 წლის ქრისტეშობისთვეში მივიღე შეგებულება და გავემ-გზავრე სახლში. 10 იანვარს შეგებულება მითავდებოდა და ამ დროისათვის უნდა დავბრუნებულიყავი ფრონტზე, შეგებულებას წელიწადში ერთხელ ვღე-ბულობდი, რიგის სასტიკი დაცვით, მხოლოდ შეგებულებაში მყოფთა დაბრუ-ნების შემდეგ. ჩემთან ერთად შეგებულებით მიდიოდა კიდევ 4 ოფიცერი. მათ შორის პოლკის უფროსი შტაბის პოლკოვნიკი ვასილჩენკო.

რაკი სამგზავრო საშუალებები არ იყო მატარებლამდის, ეტაპიდან ეტა-პამდის ცხენდაცხენ მოგვიხდა მგზავრობა, მერე დიდი ვაი-ვაგლახით შეიძ-ლებოდა მატარებლით მგზავრობა. თბილისში ერთმანეთს დავშორდით და ერთად დასაბრუნებლად შეხვედრის დრო დავნიშნეთ თბილისის სადგურზე (პირველი კლასის დასაცდელ ოთახში).

შეგებულებაში წასვლამდის წერილი მივწერე ბიძაჩემს ელისეს, რომელიც, როგორც ექიმი, ტრაპეზუნდის ფრონტზე იმყოფებოდა დივიზიაში, რომელსაც გენერალ დოგბურ მუშნიცი განაგებდა. წერილში ვთხოვდი იმასაც აეღო შეე-ბულება და სახლში ერთმანეთს შეხვედროდით. ბიძამ თხოვნა ამისრულა. ოჯახში და მეგობრებთან ვატარებული დროის შემდეგ, დათქმულ ვადაზე ორი დღით ადრე დავბრუნდით თბილისში. გვინდოდა ეს ორი დღე ვასართობად და დროს გასატარებლად გამოგვეყენებინა. ვაჩერდით სასტუმრო „ნოე“-ში მი-ხაილოვის პროსპექტზე. თბილისში ჩასვლის მეორე დღეს სასტუმროს სასა-დილოში შევხვდი ჩვენი პოლკის ოფიცერს, რომელიც ეტაპის უფროსი იყო ჩვენკენ მიმავალ გზაზე. აქ უნდა განემარტო, როგორ უნდა მიგვეღწია პოლ-კამდის. მატარებელით ეჩმიაძინში უნდა ჩავსულიყავით (რკინიგზის სადგური ერევნის მახლობლად). აქედან ცხენებით ქალაქ იგდირამდის მდინარე არაქსის გადასვლით. შემდეგ ფურგონით ან პოვოზკით ეტაპიდან ეტაპამდის. იგდირა-დან გზით არარატის გვერდით უღელტეხილით, ალაშკერის ხეობაში ჩავდიოდი. იმ ადგილას, სადაც სათავე აქვს ევფრატს. ადგილის გადანაცვლება ხდებოდა ეგრეთ წოდებულ ეტაპიდან ეტაპამდის, სადაც ვანლაგებულ იყო კარვები ან ფიცრულები. აქ ფრონტიდან და ფრონტისკენ მიმავალი მგზავრები ვჩერდე-

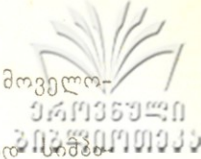
ბოდით დასასვენებლად სანოვაგის და შემდეგი სამგზავრო საშუალების მისაღებად. სწორედ ერთ-ერთი ამნაირი მოწყობილობის უფროსი იყო ეს ჩემი ნაცნობი, თბილისის სასტუმროში რომ შემხვდა.

მისი გვარი დღეს ვერ მომიგონებია. ის კი მახსოვს, რომ დიდი ინტელიგენტი და განათლებული იყო, წარმოშობით მოსკოველი. რაკი სუფრას მარტოკა უჭდა, მოვიწვიე ჩვენ მაგიდაზე, აქ მან გვიამბო, რომ მოემგზავრება მოსკოვიდან და ბევრი საინტერესო ცნობები აქვს იქიდან. რაკი თბილისიდან ჩვენს შემდეგ, ერთი დღით გვიან, აპირებდა გამგზავრებას, გადავწყვიტე ჩვენებს ჩამოვრჩენოდი და მასთან ერთად მემგზავრა. მინდოდა დაწვრილებით გამეგო, რა ხდებოდა მაშინ მოსკოვსა და რუსეთში. ხდებოდა კი ბევრი რამ საყურადღებო. არნახული არევ-დარევა სისწრაფით ვრცელდებოდა და თვით რუსეთის ყოფასა და ბედს ემუქრებოდა.

რუსეთის ჯარი ყველგან მარცხდებოდა. უნუგეშო მდგომარეობა იყო სურსათისა და სამხედრო მარაგის ნაკლებობის გამო. ფართოდ იყო იმ დროს გავრცელებული აზრი, რომ ყველაფერი ეს კატასტროფით დამთავრდებოდა და მეფის დინასტიის დასასრულს მოასწავებდა. გერმანელ შპიონთა თარეშობა ყველასთვის ცნობილი იყო. მართალია, ოფიცრობა მეფის ერთგულებას ინარჩუნებდა, მაგრამ 1915 წლიდან მოყოლებული მათ წრეებშიც შეიძინებოდა მეფისადმი უკმაყოფილება და უპატივცემულობა.

1916 წლის სექტემბერში, იუსუპოვის სასახლეში მოკლეს რასპუტინი; მკვლელთა რიცხვში იყვნენ: ცნობილი მონარქისტი პურიშკევიჩი, მეფის ძმისწული დიდი მთავარი დიმიტრი პავლეს ძე. ცნობა ამის შესახებ მთელ რუსეთს მოედო; საზოგადოების ყველა წარმომადგენელს, ჯარს.

დანიშნულ დროზე თბილისის სადგურზე მივედი. იქ ჩემი ამხანაგი ოფიცრები მიცდიდნენ, პოლკის უფროსთან ერთად. განუუცხადე მას, რომ მათთან ერთად არ ვბრუნდები და თბილისიდან გამოვალ მეორე დღეს. პოლკის უფროსი გაჯავრდა, დამემუქრა, რომ ასეულის უფროსობას ჩამომართმევდა და პირი იბრუნა ჩემგან. აქ უნდა აღვნიშნო, რომ პოლკის უფროსი გენ. შტაბ-დამთავრებული უკრაინელი ვასილჩენკო იყო, მონარქიის ერთგული და არარუსთა დიდი მოძულე. დავემშვიდობე მხოლოდ მეგობრებს და წაველ სასადილოში, სადაც ჩემი ნაცნობები და ბიძა მელოდნენ. რომ ჩემი ურთიერთობა პოლკ. ვასილჩენკოსთან კარგად ვერ აეწყობოდა ეს 1916 წელსივე ვიცოდი, ჩვენ პოლკში რომ გამოცხადდა ამოცდილების მისაღებად. ის ხომ შვებულებში იყო და ჩემი გადაყენების უფლება არა ჰქონდა. ჩემთვის კი ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან გზას მიკეტავდა ხარისხის ამაღლებისკენ. ის საღამო და მეორე დღე ბიძაჩემთან და მოსკოველ ნაცნობთან გავატარე. მეორე დღის საღამოს გამოვემგზავრეთ თბილისიდან. ბევრი გულშემზარავი ამბავი მომიყვა თუ რა ხდებოდა რუსეთში, რას განიცდიდა ხალხი, მეფის მმართველობის საათები დათვლილიაო. მეფე იძულებული იქნება ტახტიდან გადადგეს, მაგრამ ვინ შესცვლის მას, მისი ძმა, თუ დიდი მთავარი ნიკო-

ლოზ ნიკოლოზის ძე? სულ მოკლე ხანში დაუჯერებელ ამბებს უნდა მოველოდითო, დაასკვნა ბოლოს.

დავბრუნდი პოლკში. გამოვეცხადე ათასეულის უფროსს დიდად მოსწონი თიურ პოლკოვნიკ ფიგუროვს. ვუამბე მას თბილისის რკინიგზის სადგურზე მომხდარი ინციდენტი, გაიცინა და მიბრძანა ასეულის უფროსობის შესრულება. თანაც მაცნობა, რომ თბილისის სამხედრო სასწავლებლისათვის მასწავლებელი ოფიცერი მოითხოვეს და შენ დაგნიშნესო. თანაც დაურთო, ალბათ სკოლის უფროსი გენ. ზეგინი (სკოლის კომენდანტი ჩემ იქ ყოფნისას) გაკვირდება, რომ ქართველი დაუნიშნეს, ეს ხომ დიდი დაფასებააო. მაღლობთ დაფასებისთვის, მე იქ წამსვლელი არა ვარ და სხვა გამონახეთ-მეთქი — მივუგე მაშინათვე გულისწყრომით. ეს ხომ ბრძანების შეუსრულებლობააო, დამემუქრა. ვუპასუხე, რომ საჩივარს შევიტან დივიზიის უფროსთან-მეთქი. დივიზიას უფროსობდა გენ. ნაზარბეკოვი, დიდად სიმპათიური და პატივსაცემი სომეხი. ამნაირად დავრჩი პოლკში. ჩვენი მდგომარეობა კატასტროფიული იყო. ტყვია-წამალი იმდენად გვაკლდა, რომ მტერთან შეხლისას ჯარისკაცს 5 ვაზნის გასროლის მეტის უფლება არა ჰქონდა, ტანსაცმელი ჩამოხეული ეცვათ, კვება და კერძები საძაგელი, თითქმის ყოველდღე წვნიანს აყროლებული ღორის ქონიდან აკეთებდნენ, რაიმეს სყიდვა შეუძლებელი იყო, რადგან მთელი დაკავებული ოსმალეთის ტერიტორია გამოცარიელებული იყო მოსახლეთაგან. უმოსახლეო შენობები შეშად იყო გამოყენებული. რამის მოხარშვა დიდი საკითხი იყო. ტყეები იქ არ იყო, ჩაისა და სადილის მოსახარშად ჯარისკაცები წვრილმანი ჯაგების ფესვებს თხრიდნენ, გორახიან ნიადაგში. ტანის დაბანა შეუძლებელი იყო. წარმოსადგენია რას გვიშვებოდნენ ასეთ პირობებში მკვებარები. ტერიტორია, რომელზედაც ფრონტი გადიოდა ძველად სომხებს ეკუთვნოდათ. მოსახლეობა ოსმალების მიერ მთლად ამოხოცილი იყო. იშვიათად, 3 თვეში ერთხელ, სომეხ ვაჭრებს ვირებთა და ცხენებით მოჰქონდათ გასაყიდად სხვადასხვა საქონელი. ისეთი ცოტა რაოდენობით, რომ რამე საჭირო ნივთის თუ სურსათის შეძენა შეუძლებელი იყო. არ ვიცი რატომ, მაგრამ უხვად იყო მხოლოდ კოლონის სასხური, ჯარისკაცები ყიდულობდნენ მას და სვამდნენ.

თებერვლის ბოლოს, მოაღწია ჩვენამდის მეფის ტახტიდან გადადგომის ცნობამ. მის მიერ დანიშნულმა მემკვიდრემ დიდმა მთავარმა მიხეილმა ტახტის მიღებაზე უარი განაცხადა. დაიწყო რევოლუცია. შეიქმნა დროებითი მთავრობა. ჩემთვის აქ მოულოდნელი არაფერი ყოფილა, ოღონდ რა მოხდებოდა შემდეგ ძნელი განსაჭვრეტი იყო. ყველა დიდ ცვლილებებს მოელოდა, მაგრამ რანაირს არავინ იცოდა. მახსოვს პოლკმა მიიღო დეპეშა მეფის გადადგომისა და მემკვიდრედ მთავარ მიხეილის დანიშვნისა. საჭირო იყო დეპეშის ჯარისკაცებისთვის გაცნობა. იმ დღეს ჩემი ასეული იხევდა და მიწურებში ვიდექით. ვუბრძანე ზემდეგს ასეული შეეკრიბა ტახტიდან გადადგომის ცნობის მისაწოდებლად. ჩემ ხელქვეით ოფიცრებთან ერთად, დეპეშის წაკითხვის

წინ ვფიქრობდით, როგორ მიგვეწოდებინა ეს ცნობა. და რა გვეპასუხნა შეკითხვანედ თუ რატომ მოხდა ეს ცვლილება. მითითებები ამის შესახებ არა გვქონია. ასეული მოაწყვეს. წავუკითხე მათ ტელეგრამა ნიკოლოზ II-ის დადგომის შესახებ. მემკვიდრედ მისი ძმის მიხეილის დანიშვნისა და მის მიერ ტახტის მიღებაზე უარის თქმაზე. დეპეშის წაკითხვის შემდეგ გავეცი განკარგულება „თავისუფლად“. მეგონა ჯარისკაცებს დაინტერესებდათ ეს ცნობა და შეკითხვებით მომმართავდნენ. არავითარი ამნაირი რამ არ მომხდარა. ჯარისკაცები ერთმანეთს მიწურებიდან ჩამოსვლისკენ მოუწოდებდნენ „ჩანები ჩაინგრევა და შესაკეთებელი მასალა სად ვიშოვნოთო“ — ასეთი იყო ჯარისკაცების მიდგომა ამ სათავედლო ცნობის გაგებისას. მათი ერთი საზრუნავი იყო: თუ როგორ გაეუმჯობესებინათ ცხოვრების პირობები, რა ხდებოდა ირგვლივ მათთვის სულ ერთი იყო. ერთსა ნატრობდნენ ოღონდ: გათავებულიყო ზოლოს ეს საზიზღარი ომი, რომელსაც ყველანი განვიცდიდით და მძიმე ტვირთად გვაწვა. აქ განვმარტავ, რატომ ვღებულობდი გულთან ახლოს მომხდარ მოვლენებს.

კარგად მახსოვს 1905 წლის რევოლუცია. მაშინ 12 წლისა ვიყავი. ბავშვებზე საერთოდ და ჩემზეც დიდად მოქმედებდა მაშინდელი მოვლენები. იმ დროს რუსეთი იაპონიასთან აწარმოებდა ომს, მარცხს მარცხზედ ღებულობდა, რაც დიდად ახარებდა მოსახლეობას, რომლებიც ხელისუფლებისადმი მტრულად იყო განწყობილი. ხალხში დადიოდა სახუმარო და დამცინავი ლექსები და სიმღერები, სადაც რუსები განსაკუთრებით სძულდათ, რევოლუცია დიდად პოპულარული იყო. თითქმის მთელმა დასავლეთმა საქართველომ ჩამოიშორა მეფის ადმინისტრაცია და სრული თავისუფლება დაამყარა, არ დამავიწყდება მიტინგი სამტრედიის საყდრის მოედანზე, აქ ქუთაისის ოლქის გუბერნატორი, რომელიც რევოლუციას მიემხრო, ძირს უთხრიდა მეფის ხელისუფლებას. ჩემი ბიძები: მექი, არკადი, დიმიტრი, ელისე და ძალუა ტასო ეკუთვნოდნენ სოციალ-დემოკრატიულ ორგანიზაციას და აქტიურად მონაწილეობდნენ 1905 წლის რევოლუციაში. მეც, როგორც აღვზნებული ახალგაზრდა ვცდილობდი ჩემი მეჩვენებინა, ვესწრებოდი ყველა კრებას, რომლებიც იმ დროს თითქმის ყოველ დღე იმართებოდა და ყველგან მესმოდა, რომ დადგება ახალი ხანა თავისუფლებისა, მოისპობა შემზარავი მეფის რეჟიმი. რევოლუციის ჩაქრობის შემდეგაც აღეღება არ შემეცირებულა. მე სკოლაში დაგიწყე სიარული. სწავლება წესიერად არ მიმდინარეობდა. მახსოვს, როდესაც ბათუმში ჩამოასვენეს წითელი აღმებით შემკული ოდესაში მოკლეული რევოლუციონერი, გვონებ იაშვილი, მთელი ჩვენი სასწავლებელი დაუხვდა სადგურზედ და თითქმის მთელი ქუთაისი აცილებდა მას სასაფლაომდის. ყველაფერი ეს ჩემზე დიდ ზეგავლენას ახდენდა. მწამდა ჩემი ხალხისა, მისი მისწრაფებისა უკეთესი მომავლისაკენ. რუს სატრაპთა რეჟიმი ხომ სძულდა ყველას. ქართულად ლაპარაკისთვის სკოლაში დევნილნი ვიყავით ადმინისტრაციისა და ზოგიერთი მასწავლებლისგან, რომლებიც შავოსან ასეულებს

ეკუთვნოდნენ (ჩორნაია სოტნია). სძულდათ და არ სცნობდნენ დამონებულ ერთა უფლებებს. საუბედუროდ, თავისუფლებამ დიდხანს არ გასტანა ეოლუციის ჩამქრობი ყაზახთა პოლკები მოესია დასავლეთ საქართველოს სობდნენ და ცეცხლს აძლევდნენ ყველაფერს, რაც გზაში დახვდათ და ასე მოიწევდნენ აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ — შავ ზღვამდე (ბათუმი-ფოთი). ცხადია, ეს უფრო აღვივებდა ქართველთა სიძულვილს რუსებისადმი. ყველა ფიქრობდა საძულველი უღლის მოშორებასა და თავისუფლების მოპოვებას. ამ საერთო სულისკვეთებამ ჩემშიც გამოიწვია პატრიოტული განწყობილება. თავისუფლების მოპოვება ჩემ სანუკვარ ლტოლვად გადაიქცა და ამიტომ როგორც რუსეთის ჯარისკაცს სრულიად არ მწყენია რუსეთში მომხდარი არეულობა. მეფის გადადგომის ამბავი ჩავთვალე ნიშნად მომავალი ცვლილებებისა და ჩემი სამშობლოს მიერ თავისუფლების მოპოვებისა. საყურადღებო იყო ისიც, რომ მომხდარი ამბებით არც პოლკში მყოფი რუსი ოფიცრები შეწუხებულან. რასპუტინის მოკვლა მათ გაუხარდათ. სჯეროდათ, რომ მონარქიული წყობილება რუსეთს კატასტროფისკენ წაიყვანდა. რამდენიმე დღის შემდეგ გავიგეთ, რომ შეიქმნა დროებითი მთავრობა სახელმწიფოს მმართველობისთვის დამფუძნებელი კრებით, რომელიც გადაწყვეტდა სახელმწიფოს საბოლოო სახეს. გავიგეთ ისიც, რომ მთავრობაშიც, ისევე როგორც ჯარის ნაწილებში, იქმნება მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოები. მალე ჩვენამდის ცნობილმა პირველმა ბრძანებამაც მოაღწია, რომლის ძალით უქმდებოდა ჯარისკაცის მიერ ოფიცრისთვის ქუჩაში საღმის მიცემა, აძლევდა მას ჩვეულებრივი მოქალაქის ყველა უფლებას, ყველა ერთეულში ეწყობოდა ჯარისკაცთა საბჭოები, ირჩევდნენ წარმომადგენლებს უმაღლესი საბჭოებისთვის.

ჯარისკაცთა საბჭოებს ენიჭებოდა ფართო უფლებები. შეეძლოთ ყოველი ოფიცრის გადაყენება, თუ კი მას ნდობის ღირსად არა სცნობდნენ. ასეთმა ვითარებამ ბოლო მოუღო ჯარისთვის აუცილებელ საწყისს — დისციპლინას. ცხადი იყო, რომ ამ ახალ დებულებათა შემოღების შემდეგ ჯარი ომის წარმოებისათვის აღარ ივარგებდა, დაფუძნდებოდა ანარქია და ეს მაშინ, როდესაც მოპირდაპირე ჯარები პირისპირ იდგნენ და ომს აწარმოებდნენ. დასაწყისში ჯარისკაცები მოვლენათა მიმდინარეობით დაინტერესებულნი არ იყვნენ. საბჭოების წევრებს კი ყველა ერთეულში ირჩევდნენ: ირჩევდნენ მხოლოდ მოქალაქე პიროვნებებს. საერთოდ კი მოვლენათა მსვლელობაში ვერ ერკვეოდნენ. დასაწყისში ჯარის ცხოვრებაში დიდი ცვლილება არ იმჩნეოდა. თავი იჩინა დეზერტირობამ შეზღუდული ფორმით.

ჩვენ პოლკში 300-მდე ქართველი ჯარისკაცი და ოფიცერი იყო. მე ქართულ გაზეთებს ვღებულობდი და წაკითხვის შემდეგ მათ მივცემდი ხოლმე. ამ გაზეთებიდან ბევრის ამოკითხვა არ შეიძლებოდა. არ ვიცოდი რა გზას აღდგნენ ჩემი მამულიშვილები. მახსოვს პოლკის ჯარისკაცთა საბჭომ პოლკის გამოცვლა და დასასვენებლად გაგზავნა მოითხოვა, რადგან შეუცვლელად

1915 წლიდან ფრონტის პირველ ხაზზედ ვიმყოფებოდით, ჯარისკაცებს ჩაც-
მულობა აკლდათ, მრავალი მათგანი სკორბუტით დაავადდა არადამაკმაყოფი-
ლებელი კვების გამო. მოთხოვნილება დაბეჯითებით იყო და დადებით შედეგ
მიადწია. პოლკი სხვა ერთეულით შეცვალეს და დასასვენებლად და ძალთა
აღსადგენად ეფფრატის პირზე მდგომ „მელარგეთში“ გადაგვიყვანეს. აქ ზომები
მიიღეს კვების გაუმჯობესებისათვის, სარეცხის დარეცვისათვის, მწერების
ჩამოსაშორებლად და სკორბუტის მკურნალობისათვის. თაღარიგში მყოფი
პოლკი არავითარ მეცადინეობას არ აწარმოებდა, ვცხოვრობდით კარგებში,
შემის, ე. ი. ჯაგების და მისი ფესვების მოსათხრელად გავგზავნეთ რაზმები
მდინარე მუშარგის ხეობაში.

მომდიოდა გამოწერილი ქართული გაზეთები. ფოსტას ვიღებდი ორ კვი-
რაში ერთხელ. გაზეთებიდან ამოვიკითხე, რომ ქართველმა სამღვდელოებამ
1917 წელს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია გამოაცხადა, ე. ი. ჩამოშორდა
რუსეთის ეკლესიას, აღიდგინა დამოუკიდებლობა და უზენაეს საფეხურად
კონსტანტინოპოლის პატრიარქი სცნო. კათალიკოსად აირჩიეს კირიონი. ეს
ფაქტი დიდი მნიშვნელობისა იყო. ახასიათებდა ქართული საზოგადოების გან-
წყობილებასა და საწადელს. პოლიტიკურმა პარტიებმა ასეთი ნაბიჯის გადად-
გმა ვერ შეძლეს, რადგან იმ დროისთვის ხელის შემწყობი პირობები არ იყო.
ქართველი დელეგატები საერთო რუსულ სოციალ-დემოკრატიული პარტიის
შემადგენლობაში იყვნენ ჩახერგილნი, სადაც ფედერალისტები იყვნენ — ავტლ-
ნომიაზე ოცნებობდნენ, მცირერიცხოვან ნაციონალისტებს კი საზოგადოებაზე
გავლენა არ ჰქონდა. სამღვდელოების გამოსვლას ამ დროს დიდი მნიშვნელო-
ბა ჰქონდა. მათი ღვაწლია, რომ ამ დღიდან საქართველოში დამოუკიდებლობი-
სა და რუსეთიდან განთავისუფლების სურვილმა გაიღვიძა.

ავტოკეფალიის გამოცხადების ამბავი პოლკის ქართველ ჯარისკაცებს გა-
ვუზიარე. თანაც რამდენიმე ქართველ ამხანაგთან ერთად გადავწყვიტე ჯარის-
კაცთათვის წერა-კითხვა მესწავლებინა. მსურველი 300-მდე აღმოჩნდა. დი-
დად დამეხმარა ამ საქმეში ერთი ქართველი ნაცვალი, რომლის გვარი არ მახ-
სოვს და რომელმაც ამ საქმეში დიდი ორგანიზატორული ნიჭი გამოიჩინა. რამ-
დენიმე დღის განმავლობაში კურსი უკვე მოეწყო, საუბედუროდ არ გვქონდა
წიგნები, არც ქაღალდი. ვთხოვე პოლკის უფროსს მეტად სიმპათიურ პიროფ-
ნებას, რომელსაც თბილისის სამხედრო სსწავლებელი ჰქონდა დამთავრებუ-
ლი. იმან ნება მოგვცა სპეციალურად ამ დავალებით თბილისში ქართველი
ნაცვალი გავგვგზავნა. მივეცი მას ფული და გავატანე წერილი ჩემ ბიძაშვილ
პეტრე გელეიშვილთან, სოციალ-დემოკრატიულ მოღვაწესა და პუბლიცის-
ტთან, რომელშიც ვთხოვდი მოეწერა თუ რა უნდა გვეკეთებინა ქართველებს.
ეწყობა თუ არა საქართველოში ეროვნული ერთეულები და რა პოლიტიკური
ვითარებაა საერთოდ? გავზავნილი ნაცვალი დაბრუნდა. ჩამოიტანა ქართული
ენის სახელმძღვანელოები და შევუდექით წერა-კითხვის სწავლებას. ჩვენდა
საუბედუროდ, წერა-კითხვის უცოდინარი ბევრი აღმოჩნდა. სწავლობდნენ და

შკობდნენ იმაზე, თუ რა მოელის ჩვენს სამშობლოს, ზევით მოხსენიებული
ნაცვალი ერისკაცობაში თეატრის მოყვარულთა წრეს ეკუთვნოდა. შექმნა მსა-
ხობთა დასი და მართავდა წარმოდგენებს. წარმოდგენებს თითქმის ყველა
პოლკის ჯარისკაცი და ოფიცერი ესწრებოდა. ქართველებმა ამ საქმიანობით
დიდი პოპულარობა მოიპოვეს. ამასობაში მოვლენები რუსეთის იმპერიაში
დიდი სისწრაფით ვითარდებოდა. არავის შეეძლო წარმოდგენა რით დამთავ-
რდებოდა ყველაფერი ეს. ცნობებს გვაწვდიდნენ კურსებიდან და შვებულე-
ბიდან დაბრუნებული ოფიცრები. ჯარის გახრწნილობამ უმადლეს საფეხურს
მიიღწია. მთავრობას კი სურდა ამ ჯარით ომი გაეგრძელებინა, მაგრამ ვისთან
და როგორ? დუხერტირობა მატულობდა. შვებულებაში წასული ჯარისკაცები
აღარ ბრუნდებოდნენ. მრავალი სკობრუტით დასნეულებული ევაკუირებული
იქნა. პოლკში მებრძოლთა და ჯარისკაცთა ნაწილებს ხშირად მოჰყავდათ,
მოსკოვსა და პეტროგრადიდან აჯანყებული და უღისციპლინო ჯარისკაცთა ნა-
წილები. ვლებულობდით ცნობებს ოფიცერთა შეურაცხყოფის შესახებაც. ჩვენ
კავკასიის ფრონტზედაც ჰქონდა ადგილი ამნაირ შემთხვევებს, განსაკუთრებით
მოზრდილ ქალაქებში, როგორც ყარსი ან პლევზანიპისტში (დღევანდელი ლე-
ნინაკანი). ამ საკითხზედ ქართველებმა ერთ-ერთ შეკრებაზე გადაწყვიტეთ
ჩვენ წრეში ასეთი რამ არ დაგვეშვა და ამნაირი მოვლენებისთვის წინააღმდე-
გობა გაგვეწია. ქართული გაზეთები, საუბედუროდ, ამ დროს არ იძლეოდნენ
ჩვენთვის საჭირო ცნობებს. გავიგეთ იქიდან მხოლოდ, რომ შედგა ქართველ
მხედართა კავშირი, მოგვიწოდებდნენ იქ შევსულსყავით. ჩავეწერე წევრად,
გავაგზავნე საწევრო გადასახადი და წერილი, სადაც ვატყობინებდი ჩვენ ვი-
თარებას და ვთხოვდი საჭირო მითითებებს. საუბედუროდ, პასუხი არ მიმიღია.
გაიარა კიდევ 3 თვემ. პოლკი იხევდა. ბრძანება არ გვექონდა. ომის სურვილი
არც ჩვენ ოფიცრობას და არც ოსმალებს არ ჰქონდათ, ჩვენებს იმიტომ, რომ
იცოდნენ რა ჯარისკაცებიც ჰყავდათ, ოსმალებს, რადგან ჰქონდათ სწორი
ცნობები ჩვენი ჯარის შესახებ, გრძნობდნენ, რომ ყველაფერი ირღვეოდა და
იმედოვნებდნენ, უომრადაც დაიბრუნებდნენ დაკარგულ ტერიტორიასა და
მეტსაც. გარდა ამისა, მომარაგების ბაზების დაშორება სურსათისა და სამ-
ხედრო მასალის ნაკლებობას იწვევდა, რაც მძიმე მდგომარეობას ქმნიდა
პოლკში.

მივიღეთ ბრძანება დაგვეწყო სამხედრო მეცადინეობა. ბრძანებას ხელს
აწერდა დივიზიის უფროსი და ჯარისკაცთა საბჭო. პოლკმა სათანადო პროგ-
რამა შეიმუშავა და მეორე დღესვე უნდა შედგომოდა მის შესრულებას. ჯერ
ლოგინებიდან არ ავმდგარიყავით, რომ შემოვიდა გუნდის ზემდეგი და მაცნო-
ბა, რომ გუნდის მეცადინეობაზე არ თანხმდება. ვთხოვე ზემდეგს მოეყვანა
კარავში გუნდის ჯარისკაცთა საბჭო. საბჭომ განაცხადა, რომ მოელაპარაკებთან
გუნდს, ოღონდ ისინი მეცადინეობის წინააღმდეგი არიან. ვთხოვე შეეკრიბათ

გუნდი, რადგან პირადად აგვეხსნა მდგომარეობა. გუნდი მოაწყვეს. ჩემ ოფიცერთან ერთად მივედი მათთან და განვუმარტე, რომ ომის ხანაა და თითქმის ფრონტზე ვართ, ბრძანების შეუსრულებლობა ასეთ შემთხვევაში წესებს დარღვევაცაა. ასეთ ვითარებაში ბრძოლების ჩატარებას ვერ შევძლებთ-მეთქი. ჩემმა ლაპარაკმა არ გაჭრა, ჯარისკაცებმა მეცადინეობაზე გასვლაზე კატეგორიული უარი განაცხადეს. ამავე დღეს პოლკის სხვა ნაწილები (სულ 16 ნაწილი იყო) მეცადინეობაზე გავიდნენ.

წავედი პოლკის უფროსთან პოლკოვნიკ გუროვთან. მოვახსენე, რომ ჩემი ერთეული მეცადინეობაზე არ გავიდა. მიუხედავად იმისა, რომ მათ ამის შესახებ ესაუბრა ასეულის ჯარისკაცთა საბჭო და პირადად მეც. მათ თავიანთი გადაწყვეტილება არ შეუცვლიათ. დამპირდა, მომეწყო გუნდი და, რომ ეხლა თვითონ ცდიდა მათთან მოლაპარაკებას.

გუროვი, ვიდრე პოლკის უფროსობას მიიღებდა ათასეულს მეთაურობდა. დიდად პოპულარული იყო ჯარისკაცთა შორის და დაჯილდოებული იყო წმ. გიორგის ორდენით. გუნდი მოვაწყვე, მოვიდა პოლკის უფროსი, განუმარტა მეცადინეობის მიზანი, რომ ეს საბრძოლო ბრძანებაა და მისი შესრულება საფალდებულოა. ვერაფერს ვერ მიაღწია, მტკიცედ იდგნენ თავის გადაწყვეტილებაზე და მეცადინეობაზე გასვლაზე უარი განაცხადეს. გაბრაზებულმა პოლკის უფროსმა აცნობა ჯარისკაცებს, რომ ასეთ ვითარებაში მას აქ გასაკეთებელი არაფერი აქვს და უარს აცხადებს პოლკის უფროსობაზე. სრულიად არ შევწუხდით ამის გამო, — უპასუხეს ჯარისკაცებმა და გასწიეს კარებისაკენ, მათთან ერთად ჩვენც. მეტისმეტად დამაფიქრებელი იყო ეს შემთხვევა და აგვაგხო პესიმისტური გრძნობებით.

ვფიქრობდი, რომ ჩვენი გუნდი საერთოდ აღარ აპირებდა მეცადინეობას და დიდად გავკვირდი, როდესაც მეორე დღეს დილით, როდესაც ჯერ კიდევ ლოგინში ვიწეკი შემოვიდა ზემდეგი და მომახსენა, რომ გუნდი მზადაა მეცადინეობაზე გასასვლელად. საჩქაროდ წამოვხტით ლოგინებიდან მოვემზადეთ და გავედით გუნდთან.

ჩემ მისაღმებზე ერთხმად მიპასუხეს, რაც ერთადერთი შემთხვევა იყო პოლკში. სხვა ნაწილებში მისაღმებზე სდუმდნენ. იქნება ეს შედეგი გამოიღო. ჩემმა მიმართვამ ჯარისკაცებისადმი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა № 1 ბრძანების წაკითხვისას.

მოგაგონე მათ, რომ მუდამ მათთან ვიყავი ომის დაწყების დღიდან, ვიღებდი მონაწილეობას ყველა მათ მოქმედებაში, დამჭრეს, ტიფშიყრილი მწყობრიდან არ გავსულვარ, დავრჩი ერთეულში და ვმონაწილეობდი ყველა მოქმედებაში. ერთმანეთს მივეჩვიეთ და თუ ჩემ მისაღმებზე სიჩუმით მიპასუხებენ უნდა ვიფიქრო, რომ არაფერი გვაკავშირებს და იძულებული ვიქნები გუნდის უფროსობაზე უარი ვთქვა. დამპირდნენ, რომ ამას ადგილი არ უქნებოდა და მისაღმებზე მისაღმებით მიპასუხებდნენ.

გუნდი გავიყვანე სამეცადინოდ ბანაკიდან 3 კილომეტრის მანძილზე. თოფები გადავაჭვარე დინე და დასვენება გამოვუცხადე. შემდეგ შემოვიკრიფე და გუშინდელი ამბის შესახებ საუბარი გავუბი, მიკვირს-მეთქი თქვენი ქცევა. გუშინ მეცადინეობაზე გამოსვლაზე უარი თქვით, დღეს კი თვისი ნებით გამოხვედით, რას იზამთ შემდეგ? ძნელი წარმოსადგენია ასეთ ვითარებაში, რანაირად უნდა ვუფუროსო გუნდს, განსაკუთრებით სამხედრო მოქმედების დროს? ალბათ ელოდნენ ჩემ ამნაირ შეკითხვას. ჯგუფს გამოეყო ერთი ჯარისკაცთაგანი და დიდი დაფიქრების გარეშე ჩემ შეკითხვაზე მკვეთრ განმარტებებს იძლეოდა. გუშინწინ, ჰიამბო მან, როდესაც მეორე დღეს მეცადინეობაზე გამოსვლა გამოგვიცხადეს, შევიკრიბეთ ყველა ნაწილის წარმომადგენლები და გადავწყვიტეთ ამ მეცადინეობაზე არ გამოვსულიყავით. ჩვენ ეს დადგენილება ბოლომდის შევასრულეთ. პოლკის დანარჩენმა ნაწილმა კი ეს დადგენილება გატეხეს და მეცადინეობაზე გავიდნენ. ჩვენ თვალში ისინი მოლალატენი არიან და დამპირდნენ, რომ ასეთი რამ აღარ განმეორდებოდა და, რომ ჩემ ბრძანებებს მომავალში ხალისით შეასრულებდნენ. ამადლევა მათმა დაპირებამ, რომელიც შეასრულეს და პოლკში ყოფნის უკანასკნელ დღემდე ასეთი რამ აღარ განმეორებულა. დიდი სიამოვნებით ვიგონებ დღეს ჩემ ჯარისკაცებს, მართლაც, კეთილი გულისანი იყვნენ და, ვფიქრობ, რომ თუ მათ გულითა და თანაგრძნობით მიუდგებოდნენ, ისეთი საზარელ შემთხვევებს, როგორც ოფიცერთა დახოცვა, ადგილი არ ექნებოდა.

პოლკში 1917 წლის ქრისტეშობისთვის დღე ვიყავი. ამ დრომდის არავითარი ექსცესები აქ არ მომხდარა, მხოლოდ ჯარისკაცების რიცხვი მცირდებოდა განუწყვეტლივ. ვადიოდა ხანი, ჩვენ კი ცნობები რუსეთიდან ძუნწად მოგვდიოდა. არც ქართველ მხედართა კავშირი გვაცნობდა რამეს. ვიმედოვნებდით, რომ უახლოეს შვებულებაში გავიგებდით ყველაფერს. ამასობაში ქართველების წრე მტკიცდებოდა და, ვფიქრობ, საჭიროებისას თავს არ შევიტყვენდით. ეს კი დიდად გვეხმარებოდა სიმშვიდის შენარჩუნებასა და მომავლისათვის თვალის გასწორებაში.

ჩატარდა წარმომადგენელთა არჩევნები დივიზიის, ლაშქრის შტაბის, საბჭოსა და თბილისში გასაგზავნად. მახსოვს, ერთ-ერთ წარმომადგენლად ჩემი გუნდის ოფიცერი პოდხორუნჯი რიჟევი იყო, ყოფილი მოსკოველი სტუდენტო და სოციალურ-რევოლუციონერთა პარტიის წევრი. ყრილობიდან დაბრუნებისას იმდენად მოსწონებია გეგეჰკორის გამოსვლა, რომ თავისი პარტია მიატოვა და მენშევიკების პარტიაში გადმოეწერა. დეკემბრის დასაწყისში მივიღე შვებულება. გამომშვიდობებისას ვუთხარი ჩვენებს, რომ შვებულებიდან აღარ დაებრუნდებოდი, რომ ჩვენში დიდი ამბები ხდება და მეც იქ დავრჩები-მეთქი. თუ რამეს გავიგებ გაცნობებთ, თუ არა და სცადეთ დაბრუნდეთ საქართველოში და იქ გამოჩახეთ თქვენი ადგილი-მეთქი. ცნობები მივიღეთ, რომ პეტროგრადში გადატრიალება მოხდა, დროებითი მთავრობა ჩამოაგდეს და ძალაუფ-

ლება ბოლშევიკებმა ჩაიგდეს ხელში. საქართველოს ვითარებაზე არაფერი ვიცოდით და ვიმედოვნებდი, რომ იქ ჩასვლისას ყველაფერი გამოირკვეოდა. რადგან ვაგვიგებდი რა ბედი ელის საქართველოს; საქართველოში კი ამ დროს ვითარება შეიქმნა: დროებითმა მთავრობამ პეტროგრადიდან გამოგზავნა 5 წევრიანი კომისია ამიერკავკასიის საქმეთა გამოსაძიებლად. კომისიაში შედიოდა ერთი რუსი, 2 ქართველი და თითო-თითო სომეხი და აზერბაიჯანელი. თბილისში ჩამოყალიბდა ამიერკავკასიის ჯარისკაცთა და მუშათა დეპუტატთა საბჭო, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ე. გეგეჭკორი. ამ საბჭომ დიდი ენერგია გამოიჩინა და დროის შესაფერი საქმიანობა მოაწყო. ადვილი კი არ იყო ყველაფერი ეს. რევოლუციის დასაწყისშივე მთელი რუსული ადმინისტრაცია დაიშალა. ხელისუფლებამ რევოლუციონერებისკენ გადაინაცვლა. იმდროისათვის ორგანიზაციული სიმკვრივით ქართველ სოციალ-დემოკრატთა პარტიამ გამოიჩინა თავი. ისინი სათავეში ჩაუდგნენ მოვლენათა მსვლელობას, არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ სომხეთსა, აზერბაიჯანსა და მთელ ამიერკავკასიაში. მდგომარეობა მოითხოვდა, რომ მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოებს რეალური ძალის შექმნაზე ეზრუნათ მთელი ამიერკავკასიისთვის. დროებითმა მთავრობამ თხოვნაზე, კავკასიაში შემდგარიყო ქართველთა, სომეხთა და აზერბაიჯანელთა ერთეულები, პასუხი არ გასცა. მდგომარეობა კი რთული იყო.

თბილისი ამიერკავკასიის ცენტრს წარმოადგენდა. იქ იყო შეჯგუფებული ამიერკავკასიის და კავკასიის ფრონტის მთელი მმართველი აპარატი, საწყობები, სამმართველოები. რევოლუციის დასაწყისშივე შეწყდა ამიერკავკასიის და ჯარების რუსეთიდან მომარაგება. კავკასიის მილიონიან ფრონტს და მცხოვრებთ კვება ესაჭიროებოდა. კავკასიის ფრონტის დისციპლინადაკარგულ ერთეულებს, რომლებიც რუსეთისკენ მისწრაფოდნენ, გზის მიცემა ჭირდებოდა. ყველა მიმართულებიდან გზები თბილისზე გადიოდა, სახელდობრ:

1. თავრიზიდან, ჟულფა, ალექსანდროპოლის, თბილისის და ბაქოს გავლით ჩრდილოეთისკენ;
2. ყარსიდან ალექსანდროპოლის, თბილისის და ბაქოს გავლით ჩრდილოეთისკენ;
3. არდავანიდან ახალციხე, ბორჯომის, გორის, თბილისის და ბაქოს გავლით ჩრდილოეთისკენ;
4. ტრაპეზუნდის ფრონტიდან უგზოობის გამო გემებით ბათუმამდე, შემდეგ ტუაპსესა, ნოვოროსიისკენ და ოდესისკენ.

ამნიარად, როგორც ჩანს, ფრონტიდან რუსეთისკენ გზა უკანასკნელის გამოკლებით თბილისზე გადიოდა. როგორც აღვნიშნე, რევოლუციის დასაწყისიდან იჩინა თავი დეზერტირობის მომრავლებამ, რაც ტრანსპორტის საშუალებებს დამატებით სიძნელეებს უქმნიდა.

რკინიგზამდე საჭირო იყო ფეხით ან ცხენდაცხენ მისვლა. ფრონტის ზურგი თურქეთის ტერიტორიაზე კავკასიის საზღვრამდე სულმთლად განადგურებული იყო. სოფლები გადაწვარი, ჯარის საჭიროებისათვის ყოველ 30 კილომეტრზე მოწყობილი იყო ეტაპები, ანუ რამდენიმე ფიცრული, სადაც შეეძლოთ დაეძინათ, მიეღოთ სურსათი, ოთხთვალათი (პოვოზკით) გამგზავრებულ-

ლიყვნენ შემდეგ ეტაპამდე. რევოლუციის შემდეგ, როდესაც გახშირდა დე-
 ზერტირობა ეტაპებს დააკლდათ სურსათი და სატრანსპორტო საშუალებები
 რკინიგზამდე მისვლა არ ნიშნავდა, რომ გადატვირთულ მატარებელში
 ვდებოდნენ. ვიცოდი ყველაფერი ეს და ვერ წარმომედგინა, როგორ გავივ-
 ლიდი ამ ჯოჯოხეთს და როგორ მივალწვედი სამშობლომდე. საბედნიეროდ,
 ბედმა გამიღიმა. საავადმყოფოდან ბრუნდებოდნენ სახლში ექიმი და ორი მო-
 წყალუბის და. მატარებლამდე მშვიდობით მივედი, როგორც იქნა ჩავსხედით
 შიგ და მივალწვიეთ სოფელ ვლუხაულამდის, არაქსის პირას. აქ ძლივ-ძლივო-
 ბით გადავსხედით თავრიზიდან ალექსანდროპოლში მიმავალ მატარებელზე.
 ალექსანდროპოლში ყარსიდან თბილისისაკენ მიმავალ მატარებელში ჩაჯდომა
 ვერ მოვახერხე. საბედნიეროდ, ამ გაჭირვებაში ხელი გამომიწოდა ქართველმა
 მემანქანემ. ჩამსვა ორთქლმავალში და თბილისში ჩამიყვანა. აქ სასტუმროში
 გავჩერდი და მეორე დღეს შეგვუდექი სამხედრო კავშირის ძეგნას. მიმასწავ-
 ლეს. რომ დგება ქართული კორპუსი და რომ მისი შტაბი იმყოფება ყოფილ
 კადეტთა კორპუსის შენობაში, ოპერის გვერდით. აქ შევხვდი ჩვენი პოლკის
 ოფიცერს გვარად ცორვიძეს, რომელიც ორი თვის წინათ წამოვიდა შეგებულე-
 ბაში და პოლკში აღარ დაბრუნებულა. მან მითხრა, რომ კორპუსის უფროსმა,
 გენერალმა ახმეტელმა დამაბარა გადმოგცე, რომ მასთან გამოცხადდეო. გა-
 მივივრდა, რადგან გენ. ახმეტელს არ ვიცნობდი და არც მინახავს ოდესმე.
 გამოვცხადდი. დიდი სიხარულით და პატივით მიმიღო და შემომთავაზა მის
 შტაბში დავრჩენილიყავი. რაშია საქმე ვიფიქრე. ვინ მიკეთებს პროტექციას.
 ალბათ, ჩემი ბიძაშვილის გელეიშვილის საქმეა-მეთქი. და, რაკი პროტექციის
 დიდი მოძულე ვიყავი, შტაბში გაჩერებაზე კატეგორიულად უარი განვუცხადე
 და ვთხოვე გავეწესრიგებინე ქუთაისის ქვეითა პოლკში, რადგან მინდა ჩემ
 ძვირფას დედას, დას და ძმას ვუპატრონო-მეთქი. გენერალს ჩემი პასუხი არ
 მოეწონა. დანადგლიანდა და მიპასუხა კარგი, გადავცემ გელეიშვილსო. ამ გვა-
 რის ხსენებამ დამარწმუნა ჩემი ვარაუდის სისწორეში.

კორპუსის შტაბიდან გელეიშვილის სანახავად წაველ პროტექციისათვის
 მადლობის გადასახდელად და მდგომარეობაში გასარკვევად. გამაცნო მან ად-
 გილობრივი პოლიტიკური ვითარება. მარტის რევოლუციის შემდეგ გენერალ-
 გუბერნატორის ნაცვლად მოავლინეს ამიერკავკასიაში 5 წევრიანი კომისია.
 ოქტომბრის ბოლშევიკური რევოლუციის შემდეგ ამ კომისიამ მნიშვნელობა
 დაკარგა პეტროგრადთან კავშირის გაწყვეტისა და დროებითი მთავრობის გა-
 ძეგების გამო. დღეს არსებობს ამიერკავკასიის ფედერაცია და დიდი ხიფათი
 გველის ოსმალეთის ფრონტზე მყოფი ჯარების მხრიდან. ბოლშევიკებმა თბი-
 ლისშიც გამოყვეს თავი. ოღონდ ქართველმა მუშებმა, მენშევიკ-სოციალისტ
 ვალიკო ჯულელის თაოსნობით, იცოდნენ რა ბოლშევიკთა შეთქმულებაზე,
 დაიკავეს თბილისის არსენალი და მოაწყვეს სახალხო გვარდია. გაუმართლე-
 ბელი შეცდომა იყო რომ დაავიანეს კავკასიაში ქართული, სომხური და აზერ-
 ბაიჯანული ჯარების შექმნა, რაზედაც დროებითი მთავრობა ნებას არ იძლე-

ოდა. ეხლა შეუდგნენ კორპუსების შედგენას, რომელშიც აგროგებენ ყოველ რუსულ ერთეულთა ოფიცრებს. საუბედუროდ, მათი ნაწილი გაბოლმეგობრულად ბულიაო.

მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოს სათავეში ედგა ე. გეგეჭკორი, რომელიც წარმატებით მოქმედებდა.

რომ თბილისისთვის ფრონტიდან მოხსნილ ჯარისკაცთა ტალები აეცდინათ, საჩქაროდ ააშენეს სადახლოში ხიდი, გაიყვანეს რკინიგზის განშტოება და თბილისის მოვლით მატარებლებს პირდაპირ ბაქოსკენ ჰგზავნიანო. გზადაგზა ეს ჯარები სურსათის უკმარისობის გამო აზერბაიჯანის სოფლებს ეცემიან; ძარცვავენ და ხალხს ხოცავენო. მათ თავის დასაცავად იარაღი დაურიგდათ და ეხლა იქ ხშირად აქვს ადგილი თოფების ბათქა-ბუთქსა და შეხლა-შემოხლას. ჯარის ფრონტიდან მოხსნას სხვა საშიშროება მოჰყვებოდა. კავკასიის საზღვრებისკენ უბრძოლველად მოიწევდა ოსმალეთის ჯარი და ხელში იგდებდა ჯარების მიერ მიტოვებულ სამხედრო მოწყობილობას, იარაღსა და ზარბაზნებსო. ამიერკავკასიის კორპუსთა შედგენა იოლად არ მიდიოდა. ჯერ ერთი, რომ ნაკლებობა იყო ტყვია-წამლის, იარაღის, სამხედრო მასალის და მეორეც, რომ ფრონტიდან დაბრუნებულ სამხედრო სამსახურმოძღვრებული მხედრობა ჯარში შესვლას არ ჩქარობდა და მოახლოებულ საფრთხეს ვერ ხედავენო. ერთი სიტყვით, ის რაც გავიგე სასიკეთოს არაფერს გვიქადა.

შევეხეთ საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადების საკითხს. მივედით დასკვნამდის, რომ საამისო დრო ჯერ არ დამდგარიყო, ფრონტიდან მოვარდნილი ჯარისკაცთა ტალღა წალეკავდა ყველაფერს. მთელი იმედი ჯარისკაცთა და მუშათა დებუტატთა საბჭოზე იყო დამყარებული, რომელსაც იმ დროს ხელმძღვანელობდა ე. გეგეჭკორი. მუშათა და ჯარისკაცთა საბჭოები რევოლუციის შემდეგ, როგორც პეტროგრადსა, ისე ყველა დიდ ქალაქში და მთლიანად რუსეთის ტერიტორიაზე, სათავეში უდგნენ მმართველობას. უიმართოდ დროებით მთავრობასაც არ შეეძლო რაიმე ნაბიჯის გადადგმა. პეტროგრადის ჯარისკაცთა და მუშათა საბჭოს სათავეში ედგა, როგორც თავმჯდომარე, ნიკოლოზ ჩხეიძე, ყოფილი სახელმწიფო საბჭოს წევრი, სოციალ-დემოკრატი მენშევიკი. ფაქტობრივად ძალაუფლება მის ხელთ იყო. ვუთხარი ბიძაშვილს, რომ მსურს თბილისის პოლიტექნიკუმში შესვლა, როდესაც ის გაიხსნება. თუ საჭირო შეიქნა შევალ ჯარში, ჯერჯერობით კი მაქვს შევებულება, მინდა დავისვენო ოჯახის წრეში, შემდეგ წავალ ჩემ პოლკში დოკუმენტების წამოსაღებად, რაც შევასრულე კიდევაც.

1928* წლის იანვარში ჩავედი პოლკის შტაბში ალექსანდროპოლში, მივიღე კუთვნილი ჩამაგირი, დოკუმენტები და პოდპოლკოვნიკის ხარისხზე წარდგენის ქალაღლები, რომელიც შედგენილი იყო ვინაიდან 1 იანვარს მიწევდა ამის უფლება, ოღონდ სამხედრო სამინისტროსთან კავშირის გაწყვეტის გამო ვერ

* ასეა ტექსტში.

საეგზავნათ შესასრულებლად. ალექსანდროპოლიდან დაბრუნების შემდეგ, დი-
დი ვაი-ვაგლახით მივიღე კორპუსის შტაბიდან მივლინება ქუთაისის პოლკში,
დავბრუნდი სამხედროში და მეორე დღევე გამოვცხადდი პოლკში. უფროსი
უფროსმა პატივით მიმიღო. მაშინ 24 წლისა ვიყავი, კაპიტნის ხარისხში
სეულის უფროსობა შემომთავაზა. ჩემი გვარის, ოლონდ არც ნაცნობი და არც
ნათესავი, პორუჩიკის თანხლებით დავათვალიერე ყაზარმა, გავეცანი კარის-
კაცთა ცხოვრების პირობებს.

ლაპარაკის დროს პორუჩიკმა გამიმელანა, რომ ახალგაზრდა დაბალი
ხარისხის ოფიცრები, უკმაყოფილონი არიან თქვენი ათასეულის უფროსად
დანიშვნის გამო და საერთოდ არ უყვართო უფროსი ოფიცრებიო. მადლობა
ვადავუხადე ცნობისთვის და ვთხოვე მოეხსენებინა პოლკის უფროსისთვის,
რომ მივდივარ სახლში, იქიდან ქუთაისში ჩემი ოჯახისთვის ბინის საძებნელად
და შემდეგ გამოვცხადდები-მეთქი პოლკში. დოკუმენტები კანცელარიაში არ
გადამიცია, თანაც ამ პორუჩიკს საიდუმლოდ გავანდე, რომ თუ ერთი კვირის
განმავლობაში არ გამოვცხადდი, წავალ თბილისში, რადგან არავითარი სურ-
ვილი არა მაქვს ვიმსახურო პოლკში, სადაც ოფიცრები მტრულად იქნებიან
განწყობილი. ჩემდამი, თუმცა არც მიცნობენ და არც ვუნახივარ-მეთქი.

სახლში დაბრუნებისას ვუთხარი დედას, რომ არავითარი სურვილი არა
მაქვს ჯარში სამსახურისა. ჩემი მიზანია იწყინერი გავხდე. დავრჩეო რამდენ-
იმე დღე სახლში და შემდეგ წავალ თბილისში პოლიტექნიკუმში შესასვლე-
ლად.

გაიბრა რამდენიმე დღემ. მოვიდა ამბავი, რომ ოსმალები ტრაპეზუნის
ფრონტიდან მოსდევენ ფრონტიდან მოხსნილ რუსულ ჯარს და უახლოვდე-
ბინ ბათუმს. ბრესტის კონფერენციაზე ოსმალებს მიაკუთვნეს მთელი არდაგა-
ნის ოლქი და ნაწილი ბათუმისა. ეს ტერიტორია მუდამ იყო ქართველებით და-
სახლებული. XVIII ს-ის ომების შემდეგ, ოსმალებმა მცხოვრებლები ძალით
გაამაჰმადიანეს, მაგრამ რჯულის გამოცვლას მათთვის ეროვნება არ შეუც-
ვლია. ისინი მუდამ ქართველებად ცნობდნენ თავს. ომის დამთავრებით დაინ-
ტერესებული რუსები ყველა დათმობაზე მიდიოდნენ ოსმალებისადმი. ისინი
კი სარგებლობდნენ შემთხვევით და ცდილობდნენ მთელი ბათუმის ოლქის
დაჭერას ოზურგეთის რაიონის ჩათვლით. გავიგეთ რა ეს ამბავი, მაშინვე პა-
ტარა ჩამოდნით დავტოვე სახლი და პირველივე მატარებელით ბათუმში ჩა-
ვედი. აქ გამოვცხადდი ბათუმის ოლქის უფროსის გენ. მდივნის შტაბში. გა-
უხარდათ ჩემი მისვლა. გენერალმა პროპორუჩიკთა ათასეულის უფროსად დამ-
ნიშნა. ათასეულს ეკავა პოზიციები ბათუმის სატვირთო სადგურის ახლოს
ნორჩ ტყეში. მომიჩინეს გზის მაჩვენებელი და მაშინათვე გავემგზავრე ათა-
სეულისკენ. ათასეულის უფროსად იყო ვილაც ლეიტენანტი, ადიუტანტი კი
ჩემივე გვარის, უცნობი და უცხო პროპორუჩიკი. სამნეო ნაწილს განაგებდა
ცნობილი ქართველი მწერალი დავით კლდიაშვილი, 60 წლისა, კაპიტნის წო-
ლებით. გამეხარა მისი გაცნობა. ომი წარმოებდა ბათუმთან ახლოს, ისმოდა

ტყვიამფრქვევთა და ზარბაზნების სროლა. ყველა ასეული პირველ ხაზზე იყო
 ჯაგებში გაშლილი. შევაკრებინე გუნდებიდან გზის მაჩვენებელი ჯარისკაცები
 და შევუდექი განლაგების დათვალიერებას.

გზადაგზა შევამჩნიე, რომ ბათუმი იცლებოდა. დატვირთული ავტომან-
 ქანებით და პოვოზკა-ფურგონებით ჩაქვისკენ მიემართებოდნენ. არ შემიძლია
 აქ არ მოვიგონო უსიამოვნო შემთხვევა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სატვირ-
 თო სადგურზე, სადაც გოგუაძის ჯავშნოსანი მატარებელი იდგა. შეხვდა ის
 ვილაც ნაცნობს, რომელთანაც ძველად შეხლა-შემოხლა ჰქონია და თოფით
 სიცოცხლე მოუსპო. ამ შემთხვევამ ჩემზე ცუდი შთაბეჭდილება მოახდინა. ის
 კი, შემდეგში, როგორც გმირის წოდებით მოსილი, თავს იწონებდა და ამა-
 ყობდა. ჩემთვის ეს ფაქტი მისი უპასუხისმგებლობის და დაბალი მორალის
 მაჩვენებელი იყო.

ჯაგებში დავხვდა ერთი ასეული. პოზიციები ხშირ ტყეში ეჭირა. წინ
 არავითარი ფართობი არ ჰქონდა, რომ სროლა ეწარმოებინა. ვუბრძანე, ხიშ-
 ტები მაინც ჩამოეცვათ თოფებზე. შემდეგი 2 ასეულის ძებნა უნაყოფოდ დამ-
 თავრდა. ერთი ჩამორჩენილი ჯარისკაცის ცნობით, ეს ასეულები წავიდნენ
 პოზიციების დასაკავებლად ჩაქვის ახლომდებარე მთებზე. დაუბრუნდით მე-
 ორე ათასეულის სადგომთან, იქ დამხვდა გენ. მდივნის შიკრიკი ბრძანებით,
 რომ ათასეულით დამეხია ჩაქვამდის და შემდეგ სამტრედიამდის. სათანადო
 ბრძანებები გადავეცი ჩემს გვერდით მყოფ ათასეულის უფროსს და ჩემ ხელ-
 ქვეით გუნდს.

ოფიცრისა და ჯარისკაცის თანხლებით გავემართე ჩაქვისკენ. ვაპირებდი
 იქ პოზიციის მოწყობას, რადგან შორიდან ამ მიზნისათვის ჩაქვთანმდებარე
 მთები დამაკმაყოფილებლად ჩანდნენ.

მატარებლების ერთიმეორის მიყოლებით საჩქარო მიმდინარეობიდან ვამ-
 ჩნევდი, რომ ბათუმის ევაკუაცია ხდებოდა. ოფიცრების და შიკრიკის თან-
 ხლებით ავედი ჩაქვის ქედზე; ვაპირებდი იქ მოგერიებითი პოზიციის მოწყო-
 ბას, რადგან იქ საამისო პირობები და, განსაკუთრებით, ღია და შორი ხედი
 დამაკმაყოფილებელი იყო. დღე მზიანი და უღრუბლო იყო. 2—3 საათის სია-
 რულის შემდეგ მივალწიეთ მწვერვალს. საუბედუროდ, იქ ჩემი ათასეულიდან
 არავინ შემხვედრია. შევკრიბე იქ მყოფ ჯარისკაცთა ჯგუფი და ვუბრძანე
 მწვერვალი დაეკავებიათ. ვუსურებდი ბათუმის ევაკუაციის მსვლელობას. ფე-
 ხოსანთა ერთეულების მოძრაობა არ შემიმჩნევია. სადამო უამს ჩემთან მყოფი
 ოფიცრები და ჯარისკაცები ჩავსხედით მატარებელში, რომელიც ზღაპრით
 მიემართებოდა და ჩავედით ნატანებში. იქ მოგერიებით პოზიციებს მართავე-
 დნენ, მაგრამ ჩემი ათასეულის ჯარისკაცები არ შემიმჩნევია. გავიგე, რომ იქ
 იმყოფებოდა ჩვენი მთავარსარდლის გენ. ვაბაშვილის მატარებელი. ვამოე-
 ცხადდი იქ და ვუამბე ყველაფერი რაც ვნახე და რაც ვიცოდი. საუბედუროდ
 შტაბში ცნობები ძუნწად ჰქონდათ და მდგომარეობაში არ ერკვეოდნენ. ამა-
 სობაში გენ. მდივნის მატარებელიც ჩამოდგა.

გენ. გაბაშვილის შტაბში მსახურობდა ჩემი ახლო მეგობარი, ჩვენი პოლკელი პოლკოვნიკი ძაგანია. გაიხარა ჩემთან შეხვედრით. წამიყვანა შტაბში და თითქმის ძალით გადმომცა დავალება წავსულიყავი ნატანებში დასაზვერად და ვასაგებად თუ რა ძალები მოქმედებდნენ ჩვენ წინააღმდეგ ოსმალების ცნობები უნდა მომეწოდებინა სამტრედიაში. თუ იქიდან გენერალური შტაბი გადაინაცვლებდა თბილისში, მაშინ გამეგზავნა მისამართით: თბილასი, სადგურის ქუჩა, ყოფილი კავკასიის ოლქის შტაბის ბინა. მე შტაბში არ მიმუშავნია. ისეთი გულუბრყვილო ვიყავი, რომ დაზვერვის მოსაწყობი საჭირო ფულიც არ გამოიმართმევია. მეორე დღეს გავემგზავრე ნატანებში, სადაც მიემართე ზოგიერთ დაწესებულებას დახმარება აღმოეჩინათ ჩემთვის და მიეთითებინათ პიროვნებებზე, რომლებიც გამომადგებოდნენ ოსმალების ჯარების რაოდენობისა და განლაგების დასადგენად მათ მიერ ოკუპირებულ ჩვენ ტერიტორიაზე. მირჩიეს ამ საქმისთვის წავსულიყავი ოზურგეთში, სადაც ვიპოვიდი სათანადო პიროვნებებს. ასეც მოვიქეცი. ოზურგეთში მთელი მოსახლეობა აფორიაქებული იყო, ყველა იმის ფიქრსა და ცდაში იყო რამენაირად აეცდინათ საფრთხე და თურქები უკუეგდოთ. თუ არ გცდები, იქ იმყოფებოდა გენ. მახაჩიაშვილის ან გენ. ართმელაძის შტაბი. გამოვცხადდი ქალაქის მმართველობაში და ვთხოვე, რომ მოველნებინათ ჩემ განკარგულებაში დაზვერვის საქმეში გამოსაყენებელი პიროვნებები, ქართველი მუსულმანები ან ბათუმის მცხოვრებლები. დაინიშნეს 3 თურქული ენისმცოდნე. ერთი მათგანი მეტად ინტელიგენტი, საინტერესო პიროვნება, დიდად აენთო ამ საქმისთვის და დამპირდა, რომ ყველა საჭირო ცნობებს მომაწვდიდა. ავუსენი, რომ მჭირდება ვიცოდდე ჯარების სიმრავლე, ზარბაზანთა რიცხვი, ჯარის უფროსთა დახასიათება, მომარაგების მდგომარეობა და სხვა. ამნაირად დაიწყო ჩემი სამსახური ჯარში. შეხვედრის ადგილად და ცნობების მოსაწოდებლად ნატანები დავთქვი და წავედი სამტრედიაში. აქ სადგურის ტელეფონი ჩემ განკარგულებაში იყო. ამასობაში დაიწყო მოლაპარაკება თურქებთან. საქართველოდან ამ საქმისთვის გამეგზავრა ტრაპეზუნში დელეგაცია ბ-ნ ჩხენკელის მეთაურობით. მოლაპარაკება შედეგს არ იძლეოდა. ამავე დროს მიმდინარეობდა სამშვიდობო მოლაპარაკება გერმანელებსა და ოსმალებთან. რუსეთის წარმომადგენლებს ხელმძღვანელობდა ტროცკი, რომელიც ზავის საჩქაროდ მისაღწევად ყველა დათმობაზე მიდიოდა ოსმალებისადმი. დაუთმო კიდევ მათ დიდი ნაწილი სამხრეთის ტერიტორიისა: ბათუმის ოლქის ნაწილი, არდაგანის რაიონი, სადაც ქართველი მუსულმანები ბინადრობდნენ, რომლებიც საქართველოსკენ ილტვოდნენ და ოსმალებთან საერთო არაფერი არ ჰქონდათ. ოსმალების მადამ იქამდე მიდიოდა, რომ მოითხოვდნენ მთელ ბათუმის ოლქს, არდაგანს და ახალციხის ოლქს.

ამიერკავკასიის უკუდაზვერვის ცნობით, რომელსაც გეგეჭკორი ხელმძღვანელობდა, მდგომარეობა კატასტროფული იყო. საზავო მოლაპარაკება ოსმალებთან არამც თუ დადებით შედეგს არ იძლეოდა, პირიქით რთულდე-

ბოდა. ოსმალოები მოითხოვდნენ ამიერკავკასიის რკინიგზის ქსელის მათ ხელში გადაცემას. თანაც, განჯაში მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ თურქული ოტრენტაციის აზერბეიჯანლები.

ამიერკავკასიის კონფედერაციამ ნაყოფი ვერ გამოიღო შემდეგი მიზეზებით: დამცხრალი არ იყო ძველისძველი განხეთქილება სომხებს, აზერბაიჯანელებსა და თურქებს შორის. ჯერ კიდევ ომის წინ საყოველთაოდ ცნობილი იყო აზერბაიჯანელთა და სომეხთა სისხლისმღვრელი ბრძოლები და სომეხთა ჟლეტა, რამდენად სძულდათ ოსმალებს სომხები. ჩემი თვლით ვნახე I მსოფლიო ომის დროს რა ბედი ეწიათ სომხებს, განსაკუთრებით შამკიშკერის და მურსკის ოლქებში. აქ არც ერთი სოფელი არ გადარჩენილა, სომხები ცოლ-შვილიანად ამოწყვიტეს და ცხედრებით უშველებელი ორმოები ამოავსეს 1916 წელს. დამზევრავი ასეულით ქალაქ შუშაში შევედი. ომის წინ აქ 3000 მცხოვრები იყო, მათგან უმრავლესობა სომხობა, დღეს არც ერთი სომეხი არ გადარჩენილა, გარდა ერთი მოხუცისა, რომელიც სასწაულად გადარჩა და, რომელმაც გვიამბო რა ჯოჯოხეთი დაატრიალეს აქ ოსმალებმა. გვიჩვენა დახოცილი გვამებით ამოვსებული გრძელი და ღრმა თხრილი, თოვლს რომ დაეფარა და სიმყრალის გამო ახლოს ვერ დადგებოდი.

სომხეთის ქვეყანა მოქცეულია აზერბაიჯანის, ოსმალეთის და საქართველოს შუა. ოსმალები და აზერბაიჯანელები სომხების მუდმივი მტრები იყვნენ. საქართველოსთან ურთიერთობა ბოლო დროს გაუმჯობესდა. საერთოდ სომხები თავს მუდამ საფრთხეში გრძნობდნენ, ეძებდნენ მძლავრ მფარველს და ქომავს, ასეთად მათ მუდამ რუსეთი მიაჩნდათ, სულერთია რაანარიც უნდა ყოფილიყო ის. აზერბაიჯანელები, როგორც მუსულმანები, თავის მხრივ, ოსმალეთთან საერთო ენის გამონახვას ლამობდნენ. ამიტომ იყო, რომ ბაქოს დაკავების შემდეგ აზერბაიჯანის მთავრობა განჯაში გადავიდა, სადაც იმ დროს იმყოფებოდა ენვერ ფაშას ძმა. თურქეთს უნდოდა ესარგებლა რუსეთის სისუსტით და მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის კომისარიატი ცნო, იმედოვნებდა თავის ზრახვების განხორციელებასა და ამიერკავკასიაში შემოჭრის შესაძლებლობაზე.

ამიტომ იყო, რომ ჩვენი წარმომადგენლების მოლაპარაკება ტრაპიზონში, რომელსაც აკაკი ჩხენკელი ხელმძღვანელობდა, უშედეგოდ მიმდინარეობდა. საჭირო იყო ამ დროს ძალა, რომელიც სიძნელებებს წინ აღუდგებოდა და იყო კიდევ ამ ძალის მოწყობის ხელსაყრელი პირობები, მაგრამ იმდროინდელმა ხელისუფლებამ ეს პირობები არ გამოიყენა, რაც შეცდომად უნდა ჩაითვალოს.

ომის წინ, საუბედუროდ, ჩვენი ხალხი დამოუკიდებლობის მოპოვებისკენ არ მიილტვოდა. მიუღწეველ უტოპიად მიაჩნდათ ასეთი შესაძლებლობა განმარტობულ, პატარა, უმოკავშირეო ერისათვის. მხოლოდ მცირე ნაწილი სა-

ზოგადო მოღვაწეებისა ოცნებობდა ამაზე. ფართო მასშტაბით დამოუკიდებლობის პროპაგანდას ადვილი არ ჰქონდა.

სოციალ-ფედერალისტთა პარტია მიზნად ისახავდა ფედერაციის მხარეზე. მას რუსეთის ფარგლებში, ყველაზე ძლიერი ქართველ სოციალ-მენშევიკთა პარტია ვადამხული იყო მთელი რუსეთის სოციალისტებთან და რუსეთის იმპერიის ახალ საწყისებზე მოწყობაზე ოცნებობდა. უნდა აღინიშნოს, რომ მენშევიკებს ჰყავდათ მრავალი გავლენიანი პიროვნება რუსეთის სოციალისტურ მმართველთა წრეებში. ნიკოლოზ ჩხეიძე ომამდეც ცნობილი იყო მთელ რუსეთში. 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ არჩეულ იქნა მუშათა და ჯარისკაცთა უმაღლესი საბჭოს თავმჯდომარედ, პეტროგრადში. ამ საბჭომ ცნო პოლონეთის დამოუკიდებლობა, ოღონდ საქართველოს დამოუკიდებლობაზე ხმაც არ ამოუღია, მიუხედავად იმისა, რომ ეს შეძლო ქართველმა სამღვდლოებამ და ეკლესიის დამოუკიდებლობა აღადგინა. გამოეყო რუსეთის ეკლესიას და უშუალოდ კონსტანტინოპოლის პატრიარქს დაუკავშირა.

არ უფიქრიათ ქართული და კავკასიური ჯარის შედგენაზეც, ერიდებოდნენ, ალბათ, ნაციონალური ლტოლვილების გამოძევადებას. აქ გამოიჩინეს შორს ჰვრეტის სისუსტე, რამაც შემდეგში მეტად გააძნელა კავკასიის ერთა ვითარება, ხომ შეიძლებოდა დასაწყისშიც მოეწვიათ რუსეთის სხვადასხვა ფრონტიდან დაბრუნებული ჯარისკაცები ამ ერთეულთა მოსაწყობად? ამიერკავკასიის ერთა ვითარებას ართულებდა მილიონზე მეტ ჯარისკაცთა ყოფნა ამიერკავკასიაში, მისი კვება და რუსეთისკენ გამგზავრება, ბოლშევიკთა აგენტები ამასობაში ამოქმედდნენ, სურდათ თბილისში დაგროვილი სამხედრო მარაგი ევდოთ ხელთ და მდგომარეობას დაჰპატრონებოდნენ. სურდათ საამისო თბილისში მყოფი ნაწილები გაებოლშევიკებინათ.

თბილისის ჯარისკაცთა და მუშათა საბჭომ ამის ასაცილებლად 1917 წლის დეკემბერში დაიკავა არსენალი, სადაც სამხედრო მასალის და ვაზნების დიდი მარაგი ინახებოდა. შექმნეს მუშათა შემადგენლობის სახალხო გვარდია. ჯერ თბილისში და შემდეგ ყველა სხვა ქალაქში. დადებითი როლი შეასრულეს ადმინისტრაციის მოწყობასა და წესრიგის დაცვაში. ჯარის მხრივ გადაწყდა ქართული, აზერბაიჯანული და სომხური კორპუსების შედგენა. მათ მოწყობას შეუდგნენ 1917 წელს, ბოლშევიკური გადატრიალების შემდეგ და მიმდინარეობდა ზანტად იარაღისა და ხელსაწყოს ნაკლებობის გამო. ფრონტს მოხსნილი ჯარები მძიმე იარაღს ოსმალებს უტოვებდნენ და სურსათის შოვნის იმედით ანგრევდნენ, ძარცვავდნენ და ანიაგებდნენ ქალაქებსა და სოფლებს სომხეთს, საქართველოსა და აზერბაიჯანში.

ოსმალებს რჩებოდათ ჯარის მიერ მიტოვებული სამხედრო მარაგის საწყობები და ფეხდაფეხ მისდევდნენ ფრონტიდან მოხსნილ ჯარს. იკავებდნენ იმაზე მეტს რაც ბრესტის ხელშეკრულებით მიიღეს, მთელ კავკასიას. მდგომარეობა მძიმე და თითქმის გამოუვალი იყო. არც დასავლეთის ფრონტზე იყო უკეთესი მდგომარეობა. ჯარები უბრძოლველად იხევდნენ. მათ კუდში

მისდევდათ პატარ-პატარა ნაწილები. ბოლშევიკებს ამასობაში გართული იყვნენ კონტრრევოლუციონერებთან, სხვადასხვა რუსი გენერლების მიერ შემკვენილ ნაწილებთან ბრძოლაში. ამ პირობებში გერმანელთა ჯარი უკონტროლო შეიჭრა. როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ამიერკავკასიის კომისარიატმა, რომელიც რუსეთში ბოლშევიკური გადატრიალების შემდეგ შედგა, გამოცდა ვერ ჩააბარა. სომეხთა და აზერბაიჯანელთა ლტოლვა არ ეთანხმებოდა საქართველოს ინტერესებს. მათ ურთიერთობაში გაჩნდა ბზარი, ქართველ მოღვაწეთაგან ზოგიერთნი იმყოფებოდნენ გერმანიაში და მიილტვოდნენ საქართველოს დამოუკიდებლობისაკენ. გერმანელები, როგორც ცნობილი სხვისი საკუთრების დაუფლების მიმდევარი ხალხი, ამ ქართველ მოღვაწეებთან შეთანხმებას აპირებდნენ. საქართველოში სამეფოს შექმნა და ტახტზე გერმანეთის მეფე ვილჰელმ II-ის შვილის იოაჰიმის აყვანა სურდათ. ომის დროს შეუდგნენ კიდევ რუსეთის ჯარის ტყვე ქართველთაგან კორპუსისა თუ ათასეულის შედგენას. არ ვიცი რატომ, მაგრამ ვგონებ მეტად მძიმე მდგომარეობის გამო, ჩვენმა წარმომადგენლებმა გააბეს კავშირი ამ ასეულთან და დახმარება სთხოვეს გერმანელებს, თანაც ჩვენი წარმომადგენლების მოლაპარაკება ოსმალებთან ტრაპიზონში შედეგს არ იძლეოდა. პირიქით, მათი მაღა იზრდებოდა და უკვე მთელი მესხეთისა და ჯავახეთის გადაცემას მოითხოვდნენ. ბათუმიდან გასვლაზე ხომ ლაპარაკიც არ უნდოდათ. მაისის დასაწყისში გერმანეთიდან ჩამოვიდა წარმომადგენლობა გენ. ფონ ლოსევის თავმჯდომარეობით. მან მიიღო მონაწილეობა საზავო მოლაპარაკებებში: ოსმალთა მოთხოვნები გადაჭარბებულად ცნო და, როგორც თავის მოკავშირეს, უბრძანა მათი შეზღუდვა. შემდეგ უკრაინიდან ჩამოიყვანეს ჯარი ბათუმის ოლქის დასაკავებლად. მათი ნაწილი ქუთაისშიც დაბინავდა. ამით უნდოდათ ოსმალთა ექსპანსიისთვის ბოლო მოეღოთ. რაკი ამიერკავკასიის ხალხთა ინტერესები ერთმანეთს არ ეთანხმებოდა და მათი პოლიტიკური ორიენტაცია ერთიმეორის საწინააღმდეგო იყო. ასეთ ძნელ პირობებში საქართველოს სახალხო საბჭომ საქართველოს დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. ამ დროს სამტრედიოში ვიყავი. ცნობამ ელვის სისწრაფით მოაღწია. ძნელია აღწერო სიხარული, რომელიც გამოიწვია ამ ცნობამ. საქართველო 117 წლის მონობისა და ჩაგვრისგან თავისუფლდებოდა. საუბედუროდ, თავისუფლების განსამტკიცებლად ჯერ კიდევ ბევრის დაძლევა და გაკეთება იყო საჭირო. ჩრდილოეთიდან დიდი საშიშროება ახლოვდებოდა.

იქ მშათა ბრძოლები მიმდინარეობდა წითლებსა და თეთრებს შორის. საქართველოს დამოუკიდებლობა ვერც ერთს ვერ წარმოედგინა. ბაქო და ჩრდილოეთ კავკასიის ნაწილი ბოლშევიკების ხელში იყო. სოჭსა, ტუაფსესა და ნოვოროსიისკში ძალაუფლება ხელიდან ხელში გადადიოდა. ვინ იყო იქ ბატონ-პატრონი ძნელი გამოსაცნობი იყო. საქართველოს მთავრობას რამიშვილი ჩაუდგა სათავეში. წინ მას ედგა მრავალი მოსაგვარებელი საკითხები. ასეთ პირობებში სახელმწიფოს შექმნა და მისი მოწყობა დიდ და პასუხისმგებელ საქმიანობას მოითხოვდა.

ოსმალები დაყინებით მოითხოვდნენ მათ განკარგულებაში რკინიგზის გა-
დაცემას ჯარების აზერბაიჯანში გადასაცვანად, რადგან ბოლშევიკებს მიერ
ბაქოს დაკავების შემდეგ, აზერბაიჯანელები ოსმალებს საამისო დასმარებას
სთხოვდნენ. მართალია, გერმანელებმა ოსმალებს მადა შეუშვიტეს, მაგრამ
მათი საქართველოში ყოფნა საიმედო არ იყო, ოღონდ, რაკი სხვა გამოსავალი
არ ჩანდა, უნდა გვეცადა ომის დამთავრებამდე და მოვლენათა მსვლელობას
მივხედოდათ. თებერვლის რევოლუციის შემდეგ ადმინისტრაცია სწრაფად
და დადებითად მოიწყო, ოღონდ რაც შეეხება ჯარისა და სახელმწიფო მმარ-
თველი ორგანოების შექმნას პირობები გაძნელებული იყო. იგრძნობოდა ნაკ-
ლებობა მაღალი თანამდებობებისთვის შესატყვისი პიროვნებებისა. მეფის რუ-
სეთი ქართველებს მინისტრის თანამდებობამდის არ უშვებდა. ყველა ამ სიძ-
ნელებების მიუხედავად, ჩვენმა მოღვაწეებმა შეძლეს თავის ვართმევა: ბათუმში
თურქებს ეკავათ, გერმანელები წესიერად იქცეოდნენ და საქართველოს შინაურ
საქმეებში არ ერეოდნენ. ბათუმის საოკუპაციო ზონის განსაზღვრის გამო გა-
ემგზავრე თბილისში, თუმცა ჩემი სურვილი იყო უნივერსიტეტში შევსული-
ყავ, საინჟინრო დარგზე, მაგრამ ჩემი საყვარელი დედის რჩევით, რომელსაც
ვუმაღლი ყველაფერს რაც დადებითაა ჩემში, ჩემი ბედი სხვანაირად წარამარ-
თა. ის მეუბნებოდა: „სამშობლოს ერთგული და გამოცდილი ხალხი სჭირია.
კაპიტნის ხარისხი გაქვს, მალე პოლკოვნიკის ჩინსაც მიიღებ, სჯობია, ქარ-
თულ ჯარში დარჩე, თორემ იტყვიან მეფის რუსეთს ემსახურებოდა, ქართულ
ჯარში დარჩენა კი არ მოისურვავ“. დიდად იმოქმედეს ჩემზე ამ სიტყვებმა.
ჩავედი თბილისში გაწეული მუშაობის ჩასაბარებლად, რომელიც მივიღე ვენ.
გაბაშვილის შტაბიდან სამტრედიისში. შემდეგ გამოცხადდი გენ. შტაბში, ჩა-
ვაბარე დოკუმენტები და გავასწორე ანგარიში. აქ უნდა აღვნიშნო რომ და-
ვალების მიღებისას არავითარი სახსრები არ მიმიღია, დავიწყების გამო. მთელ
მუშაობას ვაწარმოებდი საკუთარ ხარჯზე.

შტაბში საორგანიზაციო დარგის უფროსად იყო იოსებ ჩეჩელაშვილი,
შტაბის უფროსად გენ. ანდრონიკაშვილი, მეტად ნიჭიერი და ვულმოდგინე
მუშაკი. მიუხედავად იმისა, რომ მუდამ რუსეთში მსახურობდა ქართულს სრუ-
ლიად დამაკმაყოფილებლად ფლობდა. მე შტაბში აქამდის არ მიმუშავნია და
არ ვიცოდი შევძლებდი თუ არა სარგებლობის მოტანას. მაშინ საჭიროება მო-
ითხოვდა წესდებებისა და სხვადასხვა ინსტრუქციის გამოცემას, ტერმინოლო-
გიის დამუშავებას. შეიქმნა საამისო კომისია გენ. ოდიშელიძის თავმჯდომარე-
ობით, რომელიც ომის დროს კავკასიის ფრონტის უფროსის თანაშემწე იყო.
გარდა ამისა იყვნენ: გენ. არჯევანიძე დამსახურებული მეთაური და ნამდვილი
ქართველი, პოლკ. გაგოშვილი, რომელიც პოლიტიკური მიდრეკილებისთვის
მეფის დროს მარაგში ჩარიცხეს. მთავარი წევრი ამ კომისიისა იყო
პროფესორი ივანე ჯავახიშვილი, საქართველოს და მისი ისტორიის დიდი
მცოდნე, ურომლისოდაც კომისიის მუშაობა, ალბათ, დიდხანს გაგრძელდებო-
და. მე დამნიშნეს მდივნად, მუშაობა ინტენსიურად მიმდინარეობდა. წესდებე-

ბი მუშავდებოდა აჩქარებული ტემპით, გამოცდილებისა და საჭიროების მიხედვით, რუსულ წესდებებზე დაყრდნობით. წესდების გადასინჯვის და წორების შემდეგ საჭირო იყო მათი საჩქაროდ გადათარგმნა, დაბეჭდვით ერთეულებში დაგსაენა სამეცადინოდ. ვმუშაობდით მთელი დღეობით, სახლში შებინდებისას ვბრუნდებოდი. პირველმა მე გადავთარგმნე ქვეითა ჯარის მოქმედების წესდება. ეს მუშაობა დიდ კმაყოფილებას მგვრიდა, რომ ასეთ ღირსეულ ადამიანებთან ვთანამშრომლობდი და ჩემი წვლილიც შემქონდა იმ დიდ საქმეში, რომელიც საქართველოს ესაჭიროებოდა. ფეხზე ვაყენებდით ჯარს, რომლის ისტორიული გმირული წარსული კარგად ვიცოდით როგორც ჩვენი ოჯახის წევრებიდან, ასევე ჩვენთვის დაუფიყარი და ძვირფასი მასწავლებლის კორნელი ალაძის გაკვეთილებიდან. ქართული ენის ლექციებზე ხშირად მოგვითხრობდა წინაპართა გმირულ ბრძოლებზე მონღოლებთან. თურქებთან, სპარსელებთან, უკიდურესად მძიმე პირობებში დგებოდა ფეხზე დამოუკიდებელი საქართველო. არ იყო სურსათი, გვაკლდა პირველი მოთხოვნილების საჭონელი, ფეხსაცმელი, ტანსაცმელი. მათი შეძენა უიმედო იყო. რუსეთი შინაურ საქმეებში იყო გართული. ოსმალები მტრულად განწყობილნი, დასავლეთის სახელმწიფოები ჩვენი ბედით დაინტერესებულნი არ იყვნენ. მძიმე, მეტად მძიმე პირობებში ეწყობოდა სახელმწიფო. გაკვირვებას იწვევს მოგონება, თუ როგორ შევძელით ამ სიძნელეების გადალახვა და სახელმწიფოს ასე თუ ისე მოწყობა. უსათუოდ ამ საქმის წარმატებას უნდა ვუმადლოდეთ ჩვენ ახალგაზრდა, ნიჭიერ და ენერგიულ პოლიტიკურ ხელმძღვანელობას. საქართველოს ჩრდილოეთით მთიელებიც მიილტვოდნენ დამოუკიდებლობისკენ, სიძნელეები ამის მისაღწევად არც მათ აკლდათ. კავკასიის ფრონტიდან მოხსნილ რუსეთისკენ მიმავალ გაბოლშევიკებულ ჯარს მათ ტერიტორიაზე უნდა გაეგლო. შიმშილის დასაძლევად და სურსათის მოსაპოვებლად თავს ესხმოდნენ, ძარცვავდნენ და ანიაგებდნენ მათ ქონებას.

თუ საქართველომ დაძლია ეს პირობები მხოლოდ იმ ალტყინებას მიეწერება, რომელიც გამოიჩინა ქართველმა ერმა დამოუკიდებლობის მოპოვების ფაქტით. დამოუკიდებლობის გამოცხადებამ, გერმანელთა ჯარის გამოჩენამ საქართველოში დაამოშინა ოსმალები და მათი წინსვლა საქართველოს ტერიტორიაზე შეაჩერა. უამისოდ ჯარების უქონლობის გამო, ოსმალების წინსვლას ვერ შევაჩერებდით, მათ ეკავათ არდაგანის, ართვინის და ბათუმის ოლქის ნაწილები. იძულებული ვიყავით ამას დროებით შევრიგებოდით. ასე გასტანა ომის დამთავრებამდის ე. ი. 1918 წლის ნოემბრამდის. მოკავშირეთა გამარჯვების შემდეგ ოსმალეთი იძულებული იყო ამიერკავკასიიდან გასულიყო 1914 წლის საზღვრამდის. აგრეთვე, გერმანელებს უნდა დაეტოვებინათ ჩვენი ტერიტორია. სამაგიეროდ, კავკასიაში შემოვიდა ინგლისი. დაიკავეს მათ ბათუმის მცირე ნაწილი და ბაქო, სადაც ბოლშევიკთა განდევნის შემდეგ დასადგურა აზერბაიჯანის მთავრობამ. უნდა აღვნიშნო, რომ ოკუპანტთა მოქცევა, როგორც გერმანელების, ისე ინგლისელების სრულიად წესიერი იყო. არავი-

თარ უთანხმოებას მათთან ადგილი არა ჰქონია, და ჩვენ შინაურ საქმეებში არ ჩაბმულან. მხოლოდ ბათუმში იდგნენ მაგარი ფეხით. შექმნეს აქ ბაზა თეთრ-გვარდიელთა დასახმარებლად. არ უწყევდნენ ანგარიშს რუსეთში შექმნილ მდგომარეობას, ეგონათ, რომ ესმარებიან თავის მოკავშირე მეფის რუსეთს. ტყუილუბრალოდ აწვდიდნენ სამხედრო მასალას თეთრგვარდიელებს, რომლებიც თავგზააზნეულები იყვნენ და ვერავითარ დადებით შედეგს ვერ აღწევდნენ. მათთვის განკუთვნილი იარაღი კი ბოლშევიკებს უვარდებოდათ ხელთ და მათ აძლიერებდა.

1918 წლის დამდეგს (თარიღი არ მახსოვს) სრულიად მოულოდნელად სომხეთის ჯარი შემოიჭრა ბორჩალოს მაზრაში და დაგვიწყო ომი. ჩვენთვის ეს დიდი მოულოდნელობა იყო. საზღვრებიც სუსტად იყო დაცული. როგორც ზემოთაც მოგახსენეთ სომხეთის მდგომარეობაც კრიტიკული იყო. საუკუნეების მანძილზე დაგროვილი ერთმანეთის სიძულვილი სომხების აზერბაიჯანისადმი და ოსმალებისადმი აიძულებდა მათ მფარველის ძებნას, ასეთად რუსეთს თვლიდნენ და თავისი ჯარის მოწყობა ყოფილ რუსეთის ოფიცრებს, ტომით რუსებს დააკისრეს. მუდმივ კავშირში იყვნენ კონტრრევოლუციონერ გენერლებთან. ესენი სომხეთის ჯარს თავის გამოყოფილ კორპუსად სთვლიდნენ. რიცხვითაც ბევრი იყვნენ, რადგან დიდი სიძნელეების გამო ომის შემდეგ რუსეთში დაბრუნებას, სომხეთში დარჩენას არჩევდნენ. სანაინის დაკავების შემდეგ სომხების ჯარი სადახლოში შეიჭრა. თავდაპირველად მდგომარეობა რთული იყო. ადგილზე მხოლოდ მცირე ნაწილები გვეყენა. საჭირო შეიქნა ხელდახელ მობილიზებული ერთეულების გადასროლა. ფრონტის უფროსად მთავრობამ გენ. გიორგი კვინიტაძე დანიშნა. მთავარმა შტაბმა მისთვის შტაბი შეადგინა, სადაც მე მწვერავის გამგის მოვალეობა დამეკისრა. მალე განსაკუთრებული მატარებლით სადახლოსკენ გავწიეთ, უკან მოგვეყვებოდა სამხედრო ნაწილები, ჯავშნოსანი მატარებლები და საომარი მასალა, რამდენიმე დღის შემდეგ გადავედით კონტრიერიშზედ, უკუვაგდეთ სომეხთა ნაწილები, ოღონდ სომხების მიერ დაკავებული ტერიტორია არ დაგვიბრუნებია.

სწორედ ამ დროს ფრონტზე გვეწვია მთავარი შტაბის სამარაგო დარგის გამგე, გენერალური შტაბის პოლკოვნიკი წაჩიტიშვილი (?). თან ჩამოიყვანა ინგლისელი პოლკოვნიკი; მისი მოთხოვნის ძალით გადაწყდა ომები შეგვეჩერებინა, სომხებთან მოლაპარაკება დაგვეწყო ზავის ჩამოსაგდებად. ორივე ეს ოფიცერი ჩვენ მატარებელში დაბინავდა. მეორე დღეს საქართველოს მხრივ ჯარების მოქმედება შეწყდა და მოეწყო ინგლისელი პოლკოვნიკის თანდასწრებით სომეხი და ქართველი სარდლობის შეხვედრა. ძნელი წარმოსადგენია ჩემი განცვიფრება, როდესაც სომეხთა ჯარის მთავარსარდალი გენ. სილიკოვი დავინახე. იგი 1914—1915 წლებში პოლკის მეთაურის უფროსის თანაშემწე იყო კავკასიის მსროლელთა მე-8-ე პოლკში, რომელშიც მეც ვმსახურობდი. ძალიან მაფასებდა და დიდად ვუყვარდი. მისი ადიუტანტი მურადიანი 1916—1918 წლებში უმცროს ოფიცრად იყო ასეულში, რომლის უფ-

როსიც მე ვიყავი. ერთმანეთს გულითადად მივესალმეთ. ორივეს ცრემლი გვადგა თვალში. ნუთუ ჩვენ შორის საბრძოლველი რამე იყო? გვეცხვებოდა თიღმეზობლურად, როგორც ეს წარსულში ყოფილა! წარმომადგენლები დასაბარაკება მიმდინარეობდა გულთბილი განწყობილებით და სასურველი შედეგის ნიშნებს იძლეოდა. ერთი საათიც არ იყო გასული მოლაპარაკების დაწყებიდან, რომ ცხენდაცხენ მოვიდა სომეხთა გმირი, ძველი პარტიზანი, მასთან ერთად ჩემი მხვერავთა ასეულით გიბრძოდი ოსმალეთის ფრონტზე 1915—1916 წლებში, დეკემბრიდან თებერვლამდე. ბრძოლებით გავიარეთ ქალ. მუში აღუშკის ხეობა. (?) ქ...-მდის. მივიწვევით წინ და გზას ვუსხნიდით უკან მომავალ კავკასიის მსროლელთა ბრივადს. დავუახლოვდით ერთმანეთს ამ ბრძოლებში და დავმეგობრდით. მაშინ იყო სწორედ, რომ სიროსთან ერთად ვათვალიერებდით ევფრატის მარცხენა ნაპირს, რომელზედაც მაშინ ჯერ კიდევ ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აშენებული დიდებული ხიდი იყო, გრძელ და ტევად თხრილებს, რომლებიც თურქთა და ქურთების მიერ სომეხთა დახოცილი გვამებით იყო სავსე. ამ თხრილებს გვიჩვენებდა სასწაულით გადარჩენილი ხნიერი სომეხი. არ იყო სასიამოვნო სანახავი ეს ბარბაროსობა, რომელსაც შემდეგში ევროპის ყველაზე კულტურული ერიც მიმართავდა. აზრთა გაცვლა-გამოცვლის შემდეგ ინგლისელი პოლკოვნიკის თანდასწრებით სამხედრო მოქმედებები შეწყდა. დაიწყო მოლაპარაკება საზღვრების საბოლოო სახის დასადგენად.

დავბრუნდით თბილისში. მხედართმთავრის შტაბი დაშლილი იქნა და შევუდექით ისევ ჯარის მოწყობის საკითხს. თეთრგვარდიელები ნოვოროსიისკის, ტუაპსისა და სოჭის დაკავების შემდეგ დაიძრნენ გავრის მიმართულებით. გადმოლახეს საზღვრები და ბიჭვინტასა და ოჩამჩირეს დაემუქრნენ. დენიკინისა და ვრანგელის ჯარები საქართველოს დამოუკიდებლობას არ სცნობდნენ, მეფის რუსეთით საქართველოს თავის საკუთრებად თვლიდნენ. საქართველოსა და ამიერკავკასიის რუსეთიდან ჩამოშორება შეუძლებლად მიაჩნდათ.

საჭირო იყო ძალების საჩქარო შეკრება და შემოსეული მტრის ჩვენი ტერიტორიიდან განდევნა. ამ ფრონტის მთავარსარდლად დანიშნულ იქნა მეტად ენერგიული გენერალი მაზნიაშვილი. მის განკარგულებაში გადავიდა ქუთაისის ჯარის და გვარდიის ნაწილები. ამ ჯარებმა ჯერ შეაჩერეს თეთრგვარდელთა წინსვლა, შემდეგ კონტრიერაშით განდევნეს ისინი ადღერამდის და დაიკავეს პოზიციები მდინარის პირას გავრასა და ადღერს შუა.

ზევით მოვიხსენიე, რომ სომეხებთან ომის დამთავრების და მთავარსარდლის შტაბის დაშლის შემდეგ, დავუბრუნდი ჩემ მუშაობას გენერალურ შტაბში. წესდებათა შედგენა და მათი ნაწილებში დაგზავნა გრძელდებოდა. მუშაობას ხელმძღვანელობდა გენ. ოდიშელიძე. იქვე ვბჭობდით ჯარის შექმნის საკითხებზე. ჩვენი მთავრობა, როგორც მოვიხსენიე, სოციალისტური იყო და დიდ სურვილს არ იჩენდა რეგულარული ჯარის მოწყობისთვის. საკმარისად მიაჩნდა ისეთი ორგანიზაციის შექმნა, როგორც შვეიცარიაში იყო ე. ი. მილი-

ციური სისტემა. არ ვიცი თუ ეს მიზანშეწონილი იყო ისე მძიმე პირობებში, როდესაც საქართველო გარსშემორტყმული იყო მტრულად განწყობილი სახელმწიფოებით. მახსოვს, გენ. ოდიშელიძე, დიდად განათლებული ხურობული ოფიცერი მხარს უჭერდა ამ წინადადებას: საჭიროდ ოფიცერთა ხარისხებს, მათ მაგიერ უკეთესად მიაჩნდა ოფიცერთა წოდება დაკავებული თანამდებობის თანახმად აღნიშნულიყო, როგორც გუნდის, ათასეულის, პოლკის უფროსი და სხვა. კომისიამ საბოლოოდ გადაწყვიტა შექმნილიყო 3 ქვეითა ბრიგადა, ერთი ცხენოსანი პოლკი და ცალკეული ბრიგადები არტილერიის, საპერთა და სხვა დარგის ჯარების.

ინგლისელების მიერ ბათუმის დაკავებისა და ჩრდილოეთის მხრიდან მშვიდობის დამყარების შემდეგ, შესაძლებელი გახდა ოსმალთა ჯარების საქართველოს ტერიტორიიდან, სახელდობრ არდაგანიდან, განდევნა. საჩქაროდ ჩატარდა ჯართა კონცენტრაცია ქალაქ ახალციხის რაიონში. მთავარსარდლად დაინიშნა ისევ გენ. კვინიტაძე, რომელმაც დადებითად დაამთავრა სომხებთან ომი.

მე, გენერლის შტაბში დამნიშნეს და გავემგზავრე ახალციხეში, სადაც იდგა ფრონტის შტაბი. ჯარის კონცენტრაციის დამთავრების შემდეგ გადავდივით შეტევაზე და გავწმინდეთ ოსმალებისაგან არდაგანი და ნაწილობრივ ართვინის ოლქი. დამარცხებული ოსმალეთი ამ დროს მძიმე პირობებში იმყოფებოდა, ოსმალეთის სულთანი ტახტიდან ჩამოგდებული იყო; ოსმალეთის ბელადს ქემალ ფაშას სხვა ბევრი საქმეები ჰქონდა გადასაწყვეტი და ჩვენთვის ამიტომ არ ეცალა. არდაგანის ოსმალთაგან განთავისუფლება დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენდა. მოქმედების დამთავრების შემდეგ შტაბი თბილისში გააუქმეს.

აქ მინდა აღვნიშნო სამხედრო სამინისტროს და გენერალური შტაბის შემადგენლობა. სამხედრო მინისტრად გიორგაძე იმყოფებოდა; მასთან მივლინებული იყვნენ გენერლები ოდიშელიძე, გედევანიშვილი, ქუთათელაძე, ზაქარიაძე და სხვები... შტაბის უფროსად იყო გენ. ანდრონიკაშვილი, ჭკვანი, განათლებული, მშრომელი, მას დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართული ჯარის შედგენაში.

კანცელარიის გამგედ იყო პოლკ. პეტრიაშვილი; მის თანაშემწეებად მაიორი გოცაძე და ერთი ჩემი ამხანაგი რუსული პოლკიდან.

პირველი საორგანიზაციო განყოფილების უფროსი იყო გენ. შტაბის პოლკოვნიკი ჩეჩელაშვილი (დამთავრა შემოკლებული კურსი), თანაშემწეებად პოლკოვნიკი ცაგარელი და მე. მეორე განყოფილების — დაზვერვის უფროსი იყო გენ. შტაბის პოლკოვნიკი მუსხელიშვილი (დამთავრა შემოკლებული კურსი), თანაშემწეებად ჭილაშვილი და სიტაშვილი. აქ უნდა აღვნიშნო, რომ გენ. შტაბის პოლკოვნიკი მუსხელიშვილი იყო განსაკუთრებით ნიჭიერი, ზრდილობიანი და მშრომელი ოფიცერი. მას ყველა პატივს სცემდა. დაზვერვის ბოლშევიკებმა 1924 წლის აჯანყების შემდეგ.

IX განყოფილებების (მომარაგების) უფროსად იყო პოლკოვნიკი ივანე ერთადერთი ოფიცერი ტომით სომეხი, თბილისში დაბადებული და იქ აღზრდილი (დაამთავრა შემოკლებული კურსი). მისდამი ასეთი ნდობა (მაღალმნიშვნელობა მიანდეს) მან ვერ გაამართლა.

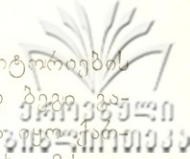
გენ. შტაბის უფროსის თანაშემწედ იყო გენ. შტაბის პოლკოვნიკი ნიკოლოზ გედევანიშვილი. ომამდე დაამთავრა გენ. შტაბის აკადემია.

ჯარში 3 გედევანიშვილი მსახურობდა: გენერალი ალექსანდრე, რომელიც სამინისტროში მუშაობდა; გენ. იოსები, რომელიც სოციალ-ფედერალისტთა პარტიის წევრი იყო და ომამდე ჯარში არ მსახურობდა. 1918 წ. ადგენდა ფედერალისტურ ლეგიონს და მონაწილეობა მიიღო საქართველოს ყველა ომებში და პოლკ. ნიკოლოზი, რომელიც ზევით მოვიხსენიე. ყველამ დაამთავრა ომის წინ. გენ. შტაბის აკადემია და ყველანი ერთგულად ემსახურებოდნენ დამოუკიდებელ საქართველოს. გენ. შტაბის სამხედრო დარგის უფროსად იყო პოლკ. ნაცვლიშვილი (ომამდე დაამთავრა გენ. შტაბის აკადემია), გენ. შტაბის პოლკ. ზაქარიაძესთან ერთად. მეტად საქმიანი და ენერგიული პიროვნება, უჭირდა ქართული ლაპარაკი, თუმცა მუდამ საქართველოში მსახურობდა ტრანსპორტის გამგედ. რომან ოექსიანი, ჩემი კარგი მეგობარი, მწრომელი და გულდასმითი ოფიცერი. საპიორთა უფროსად, დიპლომიანი ინჟინერი პოლკოვნიკი თაყაიშვილი (დაამთავრა სამხედრო საინჟინრო აკადემია) ტოპოგრაფიის უფროსად* (დაამთავრა ომის წინ ტოპოგრაფიული აკადემია).

როგორც ზევით მოვიხსენიე, 1918 წელს არ მინდოდა სამხედრო სამსახურში დარჩენა. ვაპირებდი პოლიტექნიკუმში შესვლას საინჟინრო დარგზე. თურქებთან ომის დროს გამოვცხადდი ფრონტზე და დავაწყე სამსახური, როგორც 1918 წელს ალექსანდროპოლიდან ჩამოტანილი ჩემი მოწმობები სამინისტროს პირადი შემადგენლობის განყოფილებებისათვის არ გადამიცია. მოწმობები არ მოუთხოვნიათ, არც მაშინ როდესაც გამამწესეს საორგანიზაციო დარგის უფროსის თანაშემწედ გენერალურ შტაბში.

მხოლოდ 1918 წლის დამდეგს დამიბარეს პირადი შემადგენლობის განყოფილებაში და მომთხოვეს მოწმობები, გადავეცი ყველა. გარდა იმ მოწმობებისა, სადაც აღნიშნული იყო ჩემ მიერ პოდპოლკოვნიკის ხარისხის დამსახურება. ამის შესახებ ველაპარაკე ჩემ ამხანაგ გოციარიძეს, მან გაუზიარა ეს კადრების დარგის უფროს პოდპოლკოვნიკ ხომერიკს. დამიბარეს ისევ კადრების დარგში, მომთხოვეს ის მოწმობა. გადავეცი და ვგონებ, 1918 წლის იანვარსა თუ თებერვალში მომანიჭეს პოდპოლკოვნიკის წოდება. ახალციხიდან დაბრუნების შემდეგ გამოვცხადდი შტაბში. აქ კადრების უფროსის თანაშემწის, პოლკოვნიკ გედევანიშვილისაგან მივიღე ბრძანება წავსულიყავი ბათუმში, სადაც ჩვენ რწმუნებულთან გამოცხადების შემდეგ. უნდა შეეხვედროდი ჩვენ ოფიცერს, ქართველ მუსულმანს, მამედ ბეგსა და მასთან ერთად მონაწილეობა

* ტექსტში გვარი გამოტოვებულია (ო. უ.).

მიმედო ქართველ ოფიცერთა გამოსვლის მოწყობაში ჩვენი ტერიტორიების ინგლისელთა ოკუპაციიდან განთავისუფლების შემთხვევაში. მამედ ბეგმა მოცდილი, განათლებული, გავლენიანი და პოპულარული პიროვნებათა მეშვეობით მუსულმანთა შორის ბათუმსა და ართვინის ოლქებში. ჩვენი ხელმძღვანელობა მას დიდად აფასებდა და ისიც მათთან მუდმივ კავშირში იყო. მუსულმანობა ქართველებმა ამ ოლქებში ოსმალთა ძალდატანებით მიიღეს, თავის თავს მუდამ ქართველებად ცნობდნენ და მისკენ მიილტვოდნენ.

აჭარლები მხოლოდ ბათუმსა და ართვინის ოლქში არ ცხოვრობდნენ, არამედ ტრაპიზონამდის, რომელიც წარსულში აგრეთვე საქართველოს ეკუთვნოდა.

ყოველი ოკუპაცია, თუნდაც მოკავშირე სახელმწიფოს მიერ, მცხოვრებთა სიძულვილს იწვევს. ინგლისელთა მიერ ბათუმის ოკუპაციამაც დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია ოფიცერთა შორის. მათ სწადათ ოკუპაციისგან განთავისუფლება, მით უმეტეს, რომ ინგლისელები ყოველ დახმარებას უწევდნენ თეთრგვარდიელებს, რომლებიც იმ დროს მრავლად და თავისუფლად ლაპარაკობდნენ ბათუმში და არ მალავდნენ მტრობას და სიძულვილს ჩვენი ხალხისადმი. ეს მეტად აღელვებდა მათ და ინგლისელებისადმი წინააღმდეგობის გრძნობას უღვივებდა.

მამედ ბეგის ძმას — ასლან ბეგს მთავრობამ გენერლის წოდება მიანიჭა, რადგან მასაც დიდი გავლენა ჰქონდა აჭარლებზე, მას საიდუმლო სამხედრო ორგანიზაციის მოწყობა მიანდეს: შესაფერის მომენტში ოკუპანტთა გაძევება და ქვეყნის განთავისუფლება უცხო ძალებისაგან. ასლან ბეგს შეეზვიე ჩვენ წარმომადგენლობაში. დავბინავდი მის ბინაში და შევუდექით ორგანიზაციასა და შეიარაღებას ბათუმის რაიონში.

ეს მუშაობა მეტად ძვირად და სახიფათო იყო, მით უმეტეს, რომ მე ოფიცრის ტანსაცმელში ვიყავი გამოწყობილი, რომელიც არაფრით არ გამოირჩეოდა მეფისდროინდელი ოფიცერთა ჩაცმულობისაგან. მხოლოდ ქუდებზე გვქონდა ეროვნული ფერების ნიშანი და სამხრებზე ქართული ასოებით ამოქარგული ნაწილი და უწყება, რომელსაც ვეკუთვნოდით. ასე იყო ქართული ჯარის ორგანიზაციის დამთავრებამდის, რადგან ახლად ფეხზე დამდგარ სახელმწიფოს აკლდა ფინანსური საშუალებანი ჯარის ჩაცმულობისთვის. საქართველოს საკმაოდ ჰქონდა საკუთარი ბაზა, მატყლი და აბრეშუმი, მაგრამ საფეიქრო მრეწველობის უქონლობის გამო მათ ვერ ამუშავებდა. ასე მართავდა მეფის რუსეთი განაპირა ერების ეკონომიკას. საქართველოში ბევრი ნედლი მასალა იყო მძლავრი საფეიქრო ინდუსტრიის შექმნისათვის, მაგრამ ეს ყველაფერი ქართველებისათვის არ იყო დანიშნული. ჩემი ბათუმში ყოფნა სახიფათო იყო. ჩემ გამოჩენას ყურადღება მიაქციეს როგორც ინგლისელებმა, ისე თეთრგვარდიელებმა. დიდი სიფრთხილე მჭირდებოდა. ასლან ბეგის ბინიდან დღისით იშვიათად გამოვდიოდდი, ისიც სამი-ოთხი აჭარლის თანხლებით. სწორად არ მახსოვს, რამდენი ხანი დავყავი ბათუმში. ეგონებ, ერთი თვე. გამომიძახეს გენ.

შტაბში თბილისში და მიმავლინეს გაგრაში, სადაც იმყოფებოდა დენიკინის თეთრგვარდიელებთან მებრძოლი ჯარის შტაბი. ფრონტის სარდლად გენ. გიორგი ციციშვილი იყო, მეტად თავმდაბალი, სიმპათიური და პატივსაცემი კაცი. მიმდინარე მეტად გულითადად და გამაცნო ვითარება. ჩვენ ჯარებს ეკავათ პოზიციები მდინარის ნაპირზე ადღერის სამხრეთით; სადაც იმ დროს გადიოდა საქართველოს საზღვარი. მიდამოები მთავორიანი იყო. ძნელი იყო სამთო არტილერიის ზარბაზნებისათვის პოზიციის მოძებნა. მიუხედავად ამისა, ხაზი საკმაოდ იყო გამაგრებული. გაგრის რაიონიდან თეთრგვარდიელების განდევნა მოულოდნელად და სწრაფად ჩატარდა. ადგილობრივმა მცხოვრებმა რუსობამ და მათმა ოჯახებმა, რომლებიც ბინადრობდნენ მეფის დროის მდიდრად მოწყობილ სასახლეებსა და დაბებში, გახიზვნა ვერ მოასწრო, ადგილზე დარჩა და ჩვენდამი მტრულ განწყობილებას არ მალავდა. შავი ზღვის სანაპიროებზედ მოტორიანი ნაევების დიდი მოძრაობა იყო ჩრდილოეთიდან და ამ გზით ნოვოროსიისკსა, ტუაფსესა და სოჭიდან ხვდებოდა საქართველოში არა ერთი ჯაშუში. ამ ვითარების დაძლევა ადვილი არ იყო. თანაც ვრცელდებოდა ხმები, რომ დენიკინის ჯარი ემზადება საქართველოსაკენ გამოსალაშქრებლად და გაგრისა და სოხუმის დასაჭერად. ეს ცნობები ხალხს მეტად აშინებდა და აღიზიანებდა.

დავიწყეთ ყველა საქართველოსაკენ მომავალი პიროვნებების მიზეზების და მიზნების გამოკვლევა. ვაკავებდით მათ და უმეტეს შემთხვევაში უკან ვაბრუნებდით. 1918 წლის სექტემბერში ჯარის ნაწილები ჩვენ ფრონტზე სახალხო გვარდიამ შეცვალა. მე შტაბს თბილისში არ გავუძახივარ; დამტოვეს გაგრაში სახალხო გვარდიის შტაბში. უნდა გამოვტყდე, რომ ეს ფაქტი მე არ მომეწონა, რადგან პარტია შედგებოდა პარტიული ხალხისაგან, მენშევიკებისაგან. ყოველ გადაწყვეტილებას იღებდა რამდენიმე პიროვნებისაგან შემდგარი შტაბი, რომელთა შემადგენლობაში რუსებიც ერტვნენ. ერთიც ებრაელი იყო რუსეთიდან. ეს პიროვნება მე თავიდანვე არ მომეწონა, საეჭვო გამომეტყველება ჰქონდა და არც შეემცდარვარ, შემდეგში გამოირკვა, რომ ის ბოლშევიკების აგენტი ბრძანდებოდა.

შტაბის ყველა სხდომას უნდა დავსწრებოდი, მომესმინა ხშირად უაზრო წინადადებები პიროვნებებისაგან, რომელთაც სამხედრო საქმეზე არავითარი წარმოდგენა არა ჰქონდათ: შტაბის თავმჯდომარედ იყო ძველი მენშევიკური მოღვაწე — ჯიბლაძე. ჩემზე მან კარგი შთაბეჭდილება დატოვა, იყო მშვიდი, ჰკვიანი, ენერგიული, აზრიანად უღვებოდა სხვადასხვა სახის ყველა საკითხს.

სახალხო გვარდიის უფროსად გაგრის ფრონტზე იყო გენ. ჯიჯიხია (— გაათავა გენ. შტაბის აკადემია ომამდე), მერყევი ხასიათის, ადვილად იჯერებდა და შიშს გვრიდა თეთრგვარდიელების მიერ გავრცელებული ჭორები. გვიან დაბრუნდა საქართველოში და გზაში ბევრი უსიამოვნებაც გადახდა. იქნებ ამისთვის ეშლებოდა ხშირად ნერვები, მასთან მუშაობა სასიამოვნო არ იყო. გაგრაში გავიცანი სიმპათიური პიროვნება. გვარი არ მახსოვს. მამულები ჰქონ-

და გავრამი თუ ოჩამჩირეში და სოჭში. ხშირად ვხვდებოდი, სადილობდა დროებით სასტუმროს სასადილოში, სადაც ჩვენი შტაბი იმყოფებოდა. ხშირად თხოულობდა სოჭში წასვლის ნებართვას. უარი არასდროს არ მითქვამს, რადგან სანდო კაცად ვთვლიდი. ერთხელ, ვთხოვე ეპოვნა ვინმე დენიკინის ჯარის ნაწილების შტაბში, რომელიც სოჭში იმყოფებოდა, რომ უტყუარი ცნობები მოეწოდებინა ჯარების ვინაობაზე მათ განზრახულ მოქმედებებზე, თორემ ყალბი და სენსაციური ცნობების გავრცელებით მეტად ალღევებენ-მეთქი საზოგადოებას. არ ვასულა დიდი ხანი და სოჭიდან დაბრუნების შემდეგ მითხრა, რომ სოჭის თეთრგვარდიელთა შტაბში მსახურობს ერთი ქართველი, შტაბის კაპიტანი, რომელიც ყოველი ანაზღაურების გარეშე მოგაწვდით ზუსტ ცნობებსო. ერთს თხოულობს ოღონდ, თუ ჩვენთან გადმოვა ხელი არ შეახოთ და დაჰპირდით ქართულ ჯარში მიღებას. ამასთან ერთად გადმომცა თეთრგვარდიელთა ჯარის განლაგება სოჭის რაიონში. ცნობები ზუსტი იყო, რადგან ეს ოფიცერი მსახურობდა შტაბის საოპერაციო განყოფილებაში. რომ ნაცნობი და მეგობარი ქართველისათვის ხიფათი ამეცილებინა, ვიპოვე ქართველი მუშა, რომელიც საზღვარზე ცხოვრობდა, ყოველ დღე გადადიოდა და ბრუნდებოდა ფრონტის ხაზზე და გადმოჰქონდა იქიდან დაწვრილებითი ცნობები ჯარის განზრახულ მოძრაობაზე.

მასხოვს, ერთხელ დამიბარა გენ. ჯიჯიხიამ და მაცნობა, რომ იყო მასთან გრაფი ზარზიკინი და გაანდო, რომ ხვალ ღამით თეთრგვარდიელები გადმოლახავენ საზღვარს და სოხუმს შეუტევენო. ზარზიკინი მეფე ნიკოლოზ II-ის ოლდენბურგის პრინცის ნათესავი იყო. ცოლად ჰყავდა ქართველი თავადი-შვილი. ჰქონდა გავრამი მოზრდილი დაბა, სადაც საცხოვრებლად მიიღო პეტროგრადიდან გამოქცეული მაღალი წრის ოჯახი. ესენი საქართველოსადმი მტრულად იყვნენ განწყობილი და სურდათ, რომ გავრის რაიონი თეთრგვარდიელებს ჩავარდნოდათ ხელში. სწორედ წინა დღეს მივიღე ცნობა თეთრგვარდიელების შტაბში მომუშავე ქართველი ოფიცრისაგან, რომ თეთრგვარდიელებმა სოჭისა და ტუაფსეს რაიონებთან რამდენიმე ერთეული საპერებისა და არტილერიისა გადაისროლეს სტავროპოლის წინააღმდეგ მოქმედ ჯარებში. გენერალს მოვასხენე, რომ ეს ცნობები ყალბია, გრაფი ზარზიკინი ტყუის. შეუძლებელია აქ შემოტევას აპირებდნენ და ჯარების ნაწილებს კი სტავროპოლის ასაღებად აგზავნიდნენ-მეთქი. საუბარს სუსხიანი ხასიათი ჰქონდა, ცოტა წავლავარკადით კიდევ. არა მჯერაო თქვენი ცნობის. დამტოვა შტაბში და თვითონ პალტოთი ხელში ფრონტისკენ გასწია, ღამეს იქ გავათევ საჭირო ბრძანებების გასაცემადო. განკარგულება გავეცით ფრონტის განგაშისა და დაზვერვის განზირების შესახებ. მე შტაბში დავრჩი. არავისგან არავითარი ტელეფონი არ მიმიღია. ღამემ მშვიდობით ჩაიარა და დილით ჩვენი ძილგატეხილი გენერალი გამოცხადდა სასტუმროში. გაბრაზებული იყო ჩემზე. მომავალში არ გაბედოთ ჩემი განკარგულებების წინააღმდეგობაო. ვუპასუხე, რომ თუ კი მე არ შემიძლება გადმოგცეთ ცნობები მტერზედ, რომლებიც

შტაბს აქვს, მაშინ ჩემი თქვენთან ყოფნა უაზროა და მოვთხოვით გენერალური შტაბს აქედან გამიწვიონ-მეთქი. ასეც მოვიქეცი, ოღონდ შტაბმა თანამდებარე უარით მიპასუხა და მიბრძანა დავრჩენილიყავ გაგრის შტაბში. მალე გავიდა ფრონტზე გვარდიელები შეცვალა ჯარმა. ფრონტის უფროსად დაინიშნა გენ. ციციშვილი. ჯარები ქუთაისიდან იყო. მშვენივრად მახსოვს 1919 წლის შემოდგომაზე თეთრგვარდიელების შტაბში მყოფი ოფიცრისგან მივიღე ცნობა, რომ ახლო ხანში ტუაპსიდან უბრალო ნავით წამოვა ოფიცერი საპერი ბზიფის ხიდის ასაფეთქებლად. საღამო ხანს გადმოჯდება ბიჭვინთის რაიონში და თან ექნება საკმაო მასალა ხიდის ასაფეთქებლად. საჭირო იყო სათანადო ზომების მიღება. გენერალთან მოლაპარაკების შემდეგ კალათიანი მოტოციკლით (მე ვიჯექი კალათაში) გავემგზავრე ქალაქ ოჩამჩირესაკენ. სადაც იმყოფებოდა მოსაზღვრე ჯარის უფროსი, ამ ნავის ხელში ჩაგდების მოსაწყობად. სწორედ ამ დროს არასასიამოვნო მოვლენა შემემთხვა. გზის მოსახვევში მძღოლმა ვერ დაიმორჩილა მოტოციკლეტი, თვითონ გადახტა, მე კი 10 მეტრის სიღრმიდან ხევში გადავვარდი. საბედნიეროდ იოლად გადავრჩი: ვიღრძე მარჯვენა ხელი და დიდ ტკივილებს ვგრძნობდი სხეულის დაბეჯვის და დამტვრევის გამო... მიუხედავად ამ ტკივილებისა გავეცი სათანადო განკარგულება საიდუმლოდ ზღვის ნაპირების შეკვრისა და საამისოდ ყოველ ერთ კილომეტრზე სადარაჯოების მოწყობილობისათვის.

სადარაჯოებს უნდა აღმოეჩინათ ნავის ნაპირთან მიდგომის ადგილი, მიუშვათ ნავიდან გადმოსვლისა და ბარგის გადმოტვირთვამდის და შეეპყროთ ნავიდან გადმომხტარნი. მსგავსი ბრძანებები გაგრის მესაზღვრე ერთეულებსაც გავეცი და ჩემი ნატკენი ხელით, მოტოციკლეტით, რომელიც საბედნიეროდ არ დაზიანებულა, დავბრუნდი გაგრაში, შედეგის მოსაცდელად. რაკი რამდენიმე დღემ უშედეგოდ გაიარა, შევეკითხე ცნობა ყალბი ხომ არ იყო და ექნება თუ არა ამ საპერი ოფიცრის მოსვლას ადგილი? მიპასუხეს, რომ განზრახვა აქტუალურია და მხოლოდ ხელსაყრელ ამინდს ელიან საამისოდ. მართლაც, რამდენიმე დღის შემდეგ გავიგეთ, რომ ბიჭვინთასა და გუდაუთს შორის შეიპყრეს რუსი ოფიცერი, რომელმაც ჩვეულებრივი ნავით მოიტანა მასალა ბზიფის ხიდის ასაფეთქებლად, ძლიერი პატრულის თანხლებით ეს ოფიცერი გადაიგზავნა გაგრის ციხეში გამოძიების ჩასატარებლად. თეთრი ოფიცერი გამოტყდა, რომ მოვიდა ნავით და ჩამოიტანა მასალა ხიდის ასაფეთქებლად. ბრძანებას ვასრულებდი და ქართველები ვერ იქცევიან კარგად. რომ თეთრებს არ ემორჩილებიანო. მე არავითარ დამოუკიდებელ საქართველოს არ ვცნობო. გამოძიების დამთავრების შემდეგ საქმე გადაეცა სამხედრო სასამართლოს. მე ამ სასამართლოს წევრი ვიყავი. ოფიცერი კაპიტნის წოდებით იყო, ნამდვილი რუსი; მართლაც არ სცნობდნენ არავითარ ნაციას რუსების გარდა. მეფისდროინდელი რუსეთი მიაჩნდა რუსეთის ხელშეუხებელ საკუთრებად და აზრადაც არ მოსვლია არასოდეს, რომ ამ მიწებს რუსებს ვინმე გამოგლეჯდა. იყო განათლებული, ჭკუამახვილი, გამოტყდა, რომ ჩამოვიდა ხიდის ასაფეთქებლად

და თავისი საქციელი სრულიად გამართლებულად მიაჩნდა, რაკი მოქმედებდა ერის წინააღმდეგ, რომელიც რუსეთს დალატობდა. ცხადია, სასამართლო სიკვდილით დასჯა მიუსაჯა დახვრეტი. გენ. შტაბის განკარგულებით გზავნილ იქნა ქუთაისის ციხეში.

იმ დროს თბილისში მრავლად იყო შემოფარებული სოჭის, ტუაპსის — ნოვოროსიისკის, მაიკოპის და კრასნოდარის ცნობილი მოღვაწეები. მათი წადილი იყო თეთრგვარდიელთა ოკუპაციიდან გაენთავისუფლებინათ თავისი მხარე. ეწეოდნენ სათანადო ორგანიზაციულ მუშაობას აჯანყების მოსაწყობად და შავიზღვისპირეთის დამოუკიდებელი რესპუბლიკის შესაქმნელად. მახსოვს 1919 წლის დამდეგს, მათ მიერ შექმნილი აჯანყებულთა შტაბი ჩამოვიდა თბილისიდან გაგრაში და მოეწყო დროებით სასტუმროში, სადაც ჩვენი შტაბიც იმყოფებოდა. მათი ხელმძღვანელობით 1919 წლის დასასრულს თუ 1920 წლის დასაწყისში მოეწყო აჯანყება. გაანთავისუფლეს სოჭის და ტუაპსეს რაიონები, მოიწვედნენ მაიკოპის რაიონისკენ. თეთრებმა განიცადეს სასტიკი დამარცხება და დაფეთებულები იხევდნენ ჩრდილოეთსა და ჩრდილო აღმოსავლეთისკენ. ეს მოვლენა ჩვენთვის დიდად ხლსაყრელი იყო, რადგან სურსათის ნაკლებობის გამო ძნელი იყო ჭარების მუდმივ მობილიზაციაში ყოფნა და ფრონტის ხანგრძლივი არსებობა. საკმარისი იყო დავყრდნობოდი ჩვენდამი კეთილგანწყობილ შავიზღვისპირეთის რესპუბლიკას და გვეზრუნა მხოლოდ ჩვენი ჩრდილოეთის საზღვრის დაცვაზე მოსაზღვრე ერთეულების განლაგებით.

როგორც მოვიხსენიე, თეთრები თავგზააბნეულები იხევდნენ ჩრდილოეთისკენ. ადგილზე ტოვებდნენ იარაღსა და სამხედრო ხელსაწყოებს. მიჰქონდათ ან ზღვაში ყრიდნენ სამთო არტილერიის ზარბაზნების საკეტებს. აჯანყებულებმა გვთხოვეს ამ უსაკეტო ზარბაზნების ასამუშავებლად გვეთხოვებინათ მათთვის საკეტები, რაც შევუსრულეთ. აჯანყებულები დატოვებული რამდენიმე ათეული ზარბაზნიდან ცეცხლს უშენდნენ თეთრებს. ამან გამოიწვია შემდეგში გართულება. თეთრებმა აცნობეს ინგლისელებს ნოვოროსიისკში, რომ ქართველები ეხმარებიან აჯანყებულებს, უსაკეტოდ დატოვებული ზარბაზნიდან ცეცხლს გვიშენენო. სოჭის დაკავების მესამე დღეს ვაპირებდი გადაცემული ტანსაცმლით ჩავსულიყავი სოჭში და გავრკვეულიყავი მდგომარეობაში. სწორედ ამ დროს გამოჩნდა ინგლისელების უშველებელი დრედნოუტი. ნავსადგურიდან დაგვირეკეს, რომ ჩამოვიდა ინგლისელი გენერალი და ფრონტის სარდლის ნახვა უნდაო. წავედი ნავსადგურზე. შევხვდი გენერალს, მის ოფიცერსა და მთარგმნელს. არ მომსალმებთან. გამომიცხადეს, რომ ფრონტის სარდლის ნახვა გვინდაო. სალამი მივეცი და ვთხოვე გამომყოლოდნენ, რადგან გენერალი აქ ახლოს იმყოფება-მეთქი. მივიყვანე შტაბში გენერალთან. მორთო უხეში ყვირილი იმაზედ, რომ ქართველები ეხმარებიან აჯანყებულებს და მათთვის ზარბაზნის საკეტები მოუციათო. ჩვენმა გენერალმა ამას ტყუილი უწოდა, რადგან ჩვენ ამის შესახებ არაფერი ვიცითო. მე ჩავერთე ლაპარაკში და ვთხოვე წავსულიყავით ნაკვეთზე სიმართლის შე-

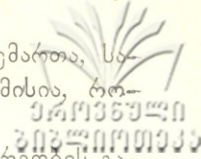

სამოწმებლად. წავედი მანქანის მოსაყვანად, თანაც დავტურევე არტილერიის დივიზიონის უფროსს, რომ საჩქაროდ გზის შორს მდგომი ბატარეებიდან ზარბაზნების საკეტები გზის ახლოს მდებარე ზარბაზნებისათვის გადაეცა. რადგან თქვენთან მოემგზავრება ინგლისელი გენერალი შესამოწმებლად აქვთ ზარბაზნებს საკეტები თუ არაო? ვუბრძანე საჩქაროდ და გულისხმიერად მიდგომოდა საქმეს და ყველაფერი წესრიგში მოეყვანა. ამასობაში მოვედგა ავტომანქანა, პატარა ფორდი. ვავწიეთ ფრონტისკენ. გზის პირას მდგომ ზარბაზნებს საკეტები წესრიგში აღმოაჩნდათ. ვთხოვე დანარჩენი ბატარეებიც დაეთვალიერებინათ. გენერალმა თანხმობა განაცხადა. მივიწვედიო წინ ისეთ ოღრო-ჩოღრო და ქვებით სავსე გზით, რომ გენერალს მოწყინდა ჯაყჯაყი და უკან დაბრუნება ისურვა, თეთრგვარდიელებზე გაბრაზებულმა ტყუილი ცნობის მოწოდებისთვის.

სწორედ ამ დროს მივიღეთ ცნობა, რომ ჩვენი მინისტრი ნოე რამიშვილი ავტომანქანით სოხუმიდან გაგრისკენ მოემართებოდა. სურს ადგილობრივ გაერკვეს მდგომარეობაში და აჯანყებულთა ხელმძღვანელებს შეხვდესო. გაგრაში მინისტრის ჩამოსვლის ამბავი ჩვენმა გენერალმა ინგლისელ გენერალს გაუზიარა. მან მოისურვა მინისტრთან შეხვედრა: მინისტრის ჩამოსვლა მაცნობეთო. საამისოდ მოტორიანი ნავი დატოვა ნაპირზედ, ნაშუადღევს ჩამოვიდა თუ არა მინისტრი, ვაცნობეთ ინგლისელ გენერალს და ისიც მოვიდა სასტუმროში ჩვენი გენერლის ოთახში. დასაწყისში ლაპარაკი დაძაბული იყო, ოღონდ თანდათან მშვიდი ხასიათი მიიღო. მინისტრი რამიშვილი ცნობილი ორატორი იყო, მან დააჯერა, რომ გენერალი შეცდომაში შეიყვანეს, რომ მათი წარმომადგენელი თბილისში პატივით არის მიღებული და ისიც არის დადებითად ჩვენდამი განწყობილი. თეთრგვარდიელები კი დაპყრობით პოლიტიკას აწარმოებენ, იმის ნაცვლად რომ ბოლშევიკებს ეომონ, სხვის ტერიტორიას ეპოტინებიანო. დასასრულს, რაკი საუბარმა სხვა სახე მიიღო, მინისტრმა დაპატიჟა ვახშამზე ჩვენ სასადილოში გენერალი დრედნოუტი ყველა ოფიცრებიანად. გენერალმა თანხმობა გამოაცხადა. ამასობაში თადარიგი დავიჭირეთ ვახშმის მომზადებასა, მომღერალთა და მოცეკვავეთა დასაპატიყებლად. ვახშამზე ყველა ინგლისელი მოვიდა და შემოვუსხედით მდიდრულად გაწყობილ სუფრას.

მინისტრმა რამიშვილმა, ნახევარი საათის შემდეგ ბოდიში მოიხადა გენერლის წინაშე, რომ დაღლილია და დასასვენებლად წავა თავის ოთახში, თქვენ კი ისიამოვნეთ და კეთილად გაატარეთ დრო ჩვენ ოფიცრებთანო. დაიწყო სადღეგრძელოები, ცეკვა-სიმღერები, სასმელები არ გვაკლდა: ზეიმმა ვათენებამდის გასტანა, ინგლისელი ოფიცრები კარგა შექიფდნენ, ცდილობდნენ ლეკური ეცეკვათ, ძალიან მოგვწონსო. ...გათენებისას ნავთსადგურამდე მივაცილეთ; გემის უფროსმა ყველანი საუზმეზე დაგვპატიჟა, ოღონდ ჩვენ სასტუმროში გამოსაფხიზლებლად დატოვეს 3 ინგლისელი ოფიცერი, რომლებიც ვერას გზით ცნობიერებაზე ვერ მოიყვანეს. მიგვიღეს გულითადად, გვაჩვენეს ბურთის თამაში ზღვაში. დრომ სასიამოვნოდ ჩაიარა, გემის დათვალი-

ერების შემდეგ გადმოვსხედით ნაპირზე, გემი ნოვოროსიისკენ გაემართა, სადაც იმყოფებოდა იმ დროს დენიკინის დამხმარე ინგლისელთა მისია, რომელსაც ისინი ეხმარებოდნენ.

იმ დროს მინისტრი რამიშვილი მანქანით ჩავიდა სოჭში მდგომარეობის გასარკვევად. ინგლისელთა წასვლის მეორე დღეს ფოსტის მოხელის ტანსაცმლით გავემგზავრე სოჭში აჯანყებულთა შტაბში. იქ მთხოვეს აუცილებლად დამეტოვებინა ზარბაზნების საკეტები. გამაცნეს დაწვრილებით ფრონტის მდგომარეობა და მთხოვეს დავრჩენილიყავ მათ შტაბში. ეს უკვე ჩემგან არ იყო დამოკიდებული და საჭირო იყო დავბრუნებულიყავი გენ. შტაბში ახალი თანამდებობის მისაღებად.

1919 წლის შემოდგომაზე დამტკიცებული იქნა ქართული ჯარის ორგანიზაცია. იყო რამდენიმე წინადადება. კამათის შემდეგ მიიღეს პოლკ. ზაქარიაძის წინადადება, რომელსაც მიანიჭეს გენერლის წოდება და დანიშნეს გენერალური შტაბის უფროსად. ოფიცრებს ენიჭებოდათ ხარისხები, დაკავებული თანამდებობის შესაბამისად. ხარისხები ასეთი იყო: უმცროსი ლეიტენანტი — უფროსი ლეიტენანტი, კაპიტანი, მაიორი, პოლკოვნიკი და გენერალი. ნაცვლებისთვის: სექციის უფროსი, მწყობრის უფროსი და ზემდეგა.

ჯარი შედგებოდა ქვეითა ჯარის 4 ბრიგადისაგან. ბრიგადა 4 პოლკისაგან (უფრო სწორად ახალი სახის ათასეულებისაგან) სამთო არტილერიის I დივიზიონისაგან.

ქვეითა ჯარის პოლკში შედიოდა 5 მსროლელთა ასეული, 1 მძიმე ტყვიამფრქვევი ასეული, მოკავშირეთა, მზვერავთა, ამფეთქებელთა და შტაბის მწყობრები. გარდა ამისა, არსებობდა მოსაზღვრეთა პოლკი (დამოუკიდებელი ათასეული) შემდეგი შემადგენლობით: 6 ასეული ქვეითა ჯარისა, 3 დივიზიონიანი საარტილერიო ბრიგადა, ცხენოსანი პოლკი, საპიორთა ათასეული, რადიო-ტელეგრაფის ნაწილი, საავიაციო ესკადრონი, ჯავშნიანი ავტომობილების ნაწილი. ავტომობილების სატრანსპორტო კოლონა და 4 ჯავშნოსანი მატარებელი.

გარდა ამისა, გათვალისწინებული იყო 20 მარაგის ათასეული. ჩვენ პირობებში, როდესაც ყოველი მხრიდან მტერი გვიტყედა მარაგი მუდამ თოფქვეშ იყო. მარაგის ათასეულისთვის არსებობდა მუდმივი კადრი. ჯარისკაცები იყვნენ სახლებში თოფებითა და ტანსაცმლით და საჭიროების შემთხვევაში ცხადდებოდნენ თავთავიანთ ნაწილებში ისე, როგორც ეს შეეცარიაშია. სახალხო გეარდიაში ოფიცერთა ხარისხები არ იყო. გეარდიას შეადგენდნენ უმთავრესად პარტიის წევრები, მენშევიკები: მხოლოდ ერთი ათასეული იყო შედგენილი სოციალისტ-ფედერალისტების მიერ გენ. იოსებ გედევანიშვილის უფროსობით, რომელიც პირველი ომის წინ, პოლიტკური საქმიანობისთვის ჯარიდან იყო განთავისუფლებული. გეარდიაში საუკეთესო ოფიცრებს მიაგლენდნენ. ეს კი მეტად აძნელებდა ჯარის შექმნას. ჯარსა და გეარდიას შორის ურთიერთობა ვერ იყო იდეალური. გეარდიის ოფიცრებს ჰქონდათ ზოგიერთი

პრივილეგია, რაც მუდმივ ჯარს აღიზიანებდა. უმაღლესი სამხედრო სასწავლებელი საქართველოში არ ყოფილა ფინანსური მოსაზრებით. განზრახულ იყო უმაღლესი ცოდნის მისაღებად ოფიცრების საფრანგეთის აკადემიაში მისვლინება.

სამხედრო სამინისტრო შედგებოდა რამდენიმე დეპარტამენტისა — მათგან ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო არსენალი, რომელიც მიმართავდა სხვადასხვა ზერხს იარაღის, ვაზნების და ჭურვების დასამზადებლად. ამ დეპარტამენტს განაგებდა დიდად გამოცდილი გენ. ქუთათელაძე, რომელიც ომის დროს ასრულებდა მთავარი ინსპექტორისა და მეფის რუსეთის არტილერიის უფროსის თანაშემწის თანამდებობას.

რადგან მდგომარეობა მეტად გართულებული იყო, დამფუძნებელი კრების გადაწყვეტილებით შეიქმნა თავდაცვითი საბჭო პრეზიდენტისა და იმავე დროს მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის ნოე ჟორდანიას თაოსნობით. თავდაცვის საბჭოში შედიოდნენ: სამხედრო მინისტრი, გენ. შტაბის უფროსი, მთავარსარდალად დანიშნული გენერალი, სახალხო გვარდიის უფროსი და რამდენიმე ცნობილი გენერალი და პოლიტიკური მოღვაწე. ამნიარად გამოიყურებოდა სამხედრო ორგანიზაცია ახალგაზრდა სოციალისტურ რესპუბლიკაში. გასაკეთებელი ბევრი იყო, ეკონომიური ვითარება მძიმე, რაც ზეგავლენას ახდენდა ჩვენი ცხოვრების ყველა დარგზე. გაიგზავნა დელეგაციები უცხო ქვეყნებში სურსათის და საომარი მასალის შესაძენად, რომლის ნაკლებობას განვიცდიდით, მით უმეტეს, რომ გარდა არსენალისა არავითარი ქაზნები არ გვქონია მათ დასამზადებლად, მინდა აქ მოვიხსენიო მაღალი ღირსების პატრიოტები და თავდადებული პიროვნებები იყვნენ ისენი: გენ. ართმელაძე, ქუთათისის ბრიგადის უფროსი, გენ. წულუკიძე, ახალციხის ბრიგადის უფროსი, გენ. თაყაიშვილი ტექნიკური ნაწილების უფროსი. ამათ გარდა, სამხედრო მინისტრის განკარგულებაში იყვნენ: გენ. ოდიშელიძე, ყოფილი თანაშემწე კავკასიის ჯართა უფროსისა, გენერლები მდივანი, ანდრონიკაშვილი და სხვები, რომელთა გვარები, საუბედუროდ, ვერ მომიგონებია. გენერალურ შტაბში, რომლის უფროსობა გენ. ზაქარიაძეს ხვდა წილად, დიდი პირადი შემადგენლობის ცვლილებები არ მომხდარა, გარდა იმისა, რომ პოლკ. ძაგანიას მაგიერ, რომელიც დაინიშნა ბრიგადის შტაბის უფროსად, დაინიშნა გენ. შტაბის პოლკოვნიკი (აჩქარებული კურსი) ჩეჩელაშვილი. გაგრაში ჩასვლისთანავე შევუდექი ჩემი მოვალეობის შესრულებას დაზვერვის უფროსის თანაშემწის თანამდებობაზე.

ამ დარგში, გარდა თურქებთან ომისა 1918 წელს, არასდროს არ მიმუშავებია. გენ. შტაბის უფროსის თანაშემწემ პოლკოვნიკმა ნიკოლოზ გელევანიშვილმა გამაცნო ვითარება და ამიხსნა მოვალეობა.

უნდა გავცნობოდი იმ სახელმწიფოთა სამხედრო ატაშეებს, რომელთაც ჩვენი დამოუკიდებლობა ცნეს: სომხეთის, აზერბაიჯანის, საფრანგეთის, ინგლისის, ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელების და სხვათა. ამის გარდა, უნდა დამეღგინა მდგომარეობა ჩრდილოეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში, სადაც იკრიბე-

ბოდნენ ბოლშევიკების მიერ დევნილი თეთრგვარდიელების ნაწილები. ზე-
ვითაც ვთქვი, რომ თეთრგვარდიელთა ჯარი, არავითარ ძალას არ წარმოად-
გენდა, მორალურად დაშლილი, თავგზააბნეული, უღისციბლინო ნაწილებს
ვერც ინგლისელთა დახმარება შეელოდა, იარაღი, რომელსაც მათ აწოდებ-
დნენ, ხელთ უვარდებოდა ბოლშევიკებს და აძლიერებდა მტერს. ჩრდილოეთი
საზღვრების მდგომარეობაში მშვენიერად ვერკვეოდი, რადგან ერთი წე-
ლიწადი დავეყვი იქ. დაზვერვის აპარატი სამაგალითოდ მოქმედებდა, განსა-
კუთრებით შავიზღვისპირეთის მცხოვრებთა მიერ თეთრგვარდიელების განდევნის
შემდეგ სოჭისა და ტუაპსეს რაიონებიდან. ამასობაში ბოლშევიკებმა წარმა-
ტებას მიაღწიეს და ვრანგელის და დენიკინის ჯარი იძულებული იყო თურქე-
თისკენ დაეხია. ნაწილი იხვედა მაიკოპ-ტუაპსე-სოჭისკენ ან ჩრდილოეთ კავ-
კასიისკენ. მათ საშუალება არ ჰქონდათ ოსმალეთისკენ ევაკუაციისა. დავრწმუნ-
დით, რომ თეთრგვარდიელები მიუახლოვდებიან თუ არა ჩვენ საზღვრებს მა-
შინ დაგვეჭირდება მათთან ბრძოლა ან ტყვედ ჩაგდება განიარაღების შემდეგ.
დაიწყო მენშევიკების და თეთრგვარდიელების მოლაპარაკება ამ საკითხზე. გა-
დაწყდა, რომ თუ იარაღს დაყრიან ჩვენი მთავრობა მიიღებს მათ, გადაგზავნის
ბათუმსა და ფოთში და იქიდან თურქეთში. თეთრი ჯარის გამოჩენამდე ჩრდი-
ლოეთის საზღვარზე გადმოდიდნენ პეტროგრადიდან და მოსკოვიდან ბოლ-
შევიკების მიერ დევნილი ხელოვნების, კულტურისა და მეცნიერების მუშაკები.
მათ შორის იყვნენ არტისტები მოსკოვის სამხატვრო თეატრიდან, მოსკოვის
დრამატული თეატრისა, პეტროგრადის სატირული თეატრისა: ცნობილი ბალეტ-
მამისტერები მოსკოვის სტანისლავსკის სახელობის თეატრისა, რომლებიც თბი-
ლისის დრამატული თეატრის შენობაში 1921 წლის თებერვლამდის მშვენიერ
წარმოდგენებს მართავდნენ.

შეგვექმნა რთული პოლიტიკური და სამხედრო ვითარება. ანგლისელებმა,
რაკი დაწმუნდნენ, რომ თეთრგვარდიელების დახმარება უაზროა, დატოვეს
ნოვოროსიისკი და გადმოგვეცეს ჩვენ განკარგულებაში ბათუმის ოლქი. ჩვენ-
თვის ეს დიდად სასიხარულო მოვლენა იყო, რომ წინ მოსალოდნელი სიძნე-
ლეები არ გვექონოდა და დასაძლევო.

ბოლშევიკებმა დაიკავეს მაიკოპი, ტუაპსე, სოჭი და მოადგნენ ჩვენ საზ-
ღვრებს, ჩრდილო დასავლეთის მხრივ ადღერის ჩრდილოეთით.

მდგომარეობა მეტად დაძაბული იყო, არ იყო არავითარი გარანტია, რომ
საქართველოში არ შემოიჭრებოდნენ; გამოცხადდა ჯარისა და გვარდიის მო-
ბილიზაცია, რასაც მოჰყვა საზღვრების გამაგრება. აზერბაიჯანისა და სამხრე-
თის ატაშეები სასოწარკვეთილებამ მოიცვა. აზერბაიჯანის ატაშეს გვარი არ
მახსოვს, სომხეთისა — ქიშმიშანი იყო. მათ დიდი იმედი ჰქონდათ, რომ სა-
ქართველო ბოლშევიკების ბრჭყალებიდან განთავისუფლებაში დაეხმარებო-
დათ; ჩვენ საამისო ძალა სად გვექონდა? გარედან მეშველი არსაიდან არ ჩანდა.
ომით მოღლილი ევროპის სახელმწიფოებს საკმაო საკუთარი სადარდელი ჰქონ-
დათ და კავკასიისთვის საბრძოლველად არ სცალოდათ. ის კი არა და სამხედრო

მასალის მოწოდებაც ეძნელებოდათ, მიუხედავად ჩვენი მრავალი ცდებისა. მხოლოდ სტამბოლში ჩამორთმეული იარაღი და ვაზნები გაიმეტეს და და ისიც სისხლის ფასად, მყარი ვალუტით.

თუ არა ვცდები, ვგონებ, 1920 წლის აპრილში ბოლშევიკები ომის გამო-
უცხადებლივ შემოიჭრნენ ჩვენ საზღვრებში აზერბაიჯანისა და სომხეთის მხრიდან.

მთავრობამ მაშინათვე დანიშნა მთავარსარდლად გენ. კვინიტაძე და და-
იწყო მწვავე ომი ბოლშევიკებთან. საბედნიეროდ ამ ომს ჩვენ კარგად მომზა-
დებული დავხვდით. მობილიზაცია დროზე ჩატარდა. ჯარში შეუპოვარი სუ-
ლისკვეთება სუფევდა. ბოლშევიკებმა ვერსად ვერ ვადმოლახეს ჩვენი საზ-
ღვრები. ამ დროს ისინი პოლონელებთან ბრძოლებში იყვნენ ჩაბმულნი და
იმედი, რომ აზერბაიჯანსა და სომხეთში მყოფი ჯარებით საქართველოს დაძ-
ლევდნენ, არ გაუმართლდათ. სულ მოკლე ხანში ბრძოლები შეწყდა და და-
იწყო საზავო მოლაპარაკება. დაისვა საკითხი საქართველოსა და რუსეთს შო-
რის ნორმალური, კეთილმეზობლური ურთიერთობის დამყარებისა და ყველა-
სადავო საკითხის მოლაპარაკების გზით გადაწყვეტის შესახებ.

1920 წლის მაისის დასაწყისში დაიდო საზავო ხელშეკრულება. მისი ძა-
ლით რუსეთი ცნობდა საქართველოს დამოუკიდებლობას, უარს ამბობდა ყვე-
ლა უფლებებზე საქართველოსადმი, რომლებიც მეფის რუსეთს ჰქონდა. ცნო
ჩვენი საზღვრები საბჭოთა რუსეთთან და პირობას დებდა არ ჩარეულიყო სა-
ქართველოს შინაურ საქმეებში. დანიშნულ იქნენ წარმომადგენლები საქარ-
თველოში, მოსკოვში და ბოლშევიკური რუსეთისა თბილისში. ძნელი ასაწერია
ხალხის ენთუზიზმი. რომელიც გამოიწვია რუსეთის განდევნამ საქართველოს.
საზღვრებიდან და ასეთმა ხელსაყრელმა მისიამ.

თუ არა ვცდები, ჩვენ წარმომადგენლად მოსკოვში დანიშნა სოსო მდი-
ვანი, სამხედრო ატაშედ კი გენერალური შტაბის პოლკოვნიკი ანტონ ნაცელი-
შვილი. თბილისში ჩამოვიდა 100 კაცისაგან შემდგარი მისია, ამბასადორის-
გვარი არ მახსოვს და შეიქმნა საქართველოს უკუდაზვერვისა და დაცვის ორ-
განობისთვის თავსატეხი ხანა. ჩვენი დამოუკიდებლობა ცნეს იმდროინდელ
პირობათა კარნახით. მაშინ ისინი ბრძოლებში იყვნენ ჩაბმულნი. არსებობა მენ-
შევიკურ საქართველოში, მათი თქმით მიუღებელი იყო, იმის და მიუხედავად,
რომ იგი დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოში ცნეს სანიმუშოდ.

შეიქნა თუ არა ხელსაყრელი პირობები, ხელახლად შეუდგნენ საქართვე-
ლოს დამოუკიდებლობის მოსპობისა და ჩაყლაპვის საქმეს; საამისო მომზადე-
ბას აშკარად და მოურიდებლად აწარმოებდნენ ბოლშევიკური წარმომადგენ-
ლის თბილისში ჩამოსვლის დღიდანვე.

ექებდნენ თავიანთ მომხრეებს და იმგვარად მიჰყავდათ საქმიანობა, რომ
ხალხის უკმაყოფილება გამოეწვიათ ხელისუფლებისადმი, ეკონომიურ სიძნე-
ლეების გამო. ასეთი მათი მოღვაწეობა ხალხზე ზეგავლენას არ ახდენდა. მხო-
ლოდ ოსეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში* აიყოლიეს მცირერიცხოვანი გლე-

* ავტორი გულისხმობს დღევანდელი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქს.

ნობა. ოსეთში შათ საწინააღმდეგოდ საჩქაროდ გაგზავნილ იქნა გვარდიის ათ-სეულები და ჯარის ნაწილები გენ. მაზნიაშვილის თაოსნობით. რამდენიმე დღის განმავლობაში აჯანყება ჩაქრობილ იქნა და ისევ მშვიდობა დამკვიდრდა. ლონეთთან ომის დამთავრებისთანავე მიზხად დაისახეს საქართველოს მოსპობა. დაიწყეს ჯარის დაჯგუფება ჩრდილოეთ კავკასიაში. რუსეთის 100 კაცისგან შემდგარი მისია შეუდგა დივერსიულ მუშაობას: სრულიად აშკარად ამას ხელმძღვანელობდა და ხელს უწყობდა მათი კონტრდაზვერვა, შინაგან საქმეთა სამინისტროსთან შექმნილი განსაკუთრებული დანიშნულების ნაწილები. აღსანიშნავია, რომ ინტელიგენტთა და რუსეთში უმაღლეს სასწავლებლებდამთავრებულთა შორის ბოლშევიკებისადმი თანამგრძობი მოიპოვებოდა, მათ შორის ბუდუ მდივანი, ნ. ქავთარაძე და სხვანი. მშრომელთა შორის ბოლშევიკებს თანამგრძობი არ აღმოაჩნდათ. საერთოდ საქართველოში პროლეტარ-მუშათა რიცხვი დიდი არ იყო, რადგან მიუხედავად ნედლი მასალის სიუხვისა მეფის რუსეთი ერიდებოდა განაპირა ქვეყნებში მრეწველობის განვითარებას. ამ ხასიათის მუშათა წრეს ეკუთვნოდნენ ჭიათურის მანგანუმის ამომღები, ტყვარჩელისა და ტყიბულის ქვანახშირის დამამუშავებელი და რკინიგზის შემკეთებელი სახელოსნოების მუშები: ბათუმში, ფოთში, სამტრედიისაში, შორაპანში, ხაშურსა და თბილისში. ამ დაწესებულებათა მუშები თითქმის მთლიანად წარმოადგენდნენ მენშევიკური პარტიის წევრებს და არავითარი საერთო ბოლშევიკებთან არ ჰქონდათ და მათთან რაიმე თანამშრომლობაში არ ჩარეულან. მათი რიცხვიდან ივსებოდა გვარდიის ნაწილები და მტრულად შეჰყურებდნენ რუსეთს, მიუხედავად იმისა, მეფისა იყო თუ ბოლშევიკური.

მუშებს ეკუთვნოდნენ აგრეთვე მცირერიცხოვანი მოქალაქენი, რომლებიც შრომობდნენ კერძო წარმოებებში, თუთუნის ქარხანაში, ვენახებში. მიუხედავად იმისა, რომ ბოლშევიკებმა ყოველი მხრიდან სალტე შეკრეს საქართველოს ირგვლივ. ცხოვრება ნორმალური წესით მიმდინარეობდა. ყველა თავთავის უბანში ცდილობდა ნაყოფიერი შრომით საქართველოს დამოუკიდებლობა გაწმენტილებინა. თბილისში გაიხსნა უნივერსიტეტი და პოლიტექნიკუმი; დაენიშნათ ახალგაზრდებს სტიპენდიები და მივლინებულ იქნენ საზღვარგარეთ უმაღლეს სასწავლებლებში: საფრანგეთში, იტალიაში, ინგლისში, გერმანიაში. გაიხსნა მრავალი სამკითხველო და ბიბლიოთეკა, ვცდილობდით გაგვევითარებინა მრეწველობა და ჩავბმულიყავით საერთაშორისო საქონლის ბრუნვაში, დამოუკიდებლობის გამოცხადებისთანავე გამოცხადდა აგრარული რეფორმა. ხელს ვუწყობდით კერძო ინიციატივას. დაიწყო კულტურისა და ხელოვნების ვაღვიძების ხანა, დაიწერა ახალი ოპერები. საქართველო, როგორც ზევითაც აღვნიშნე, ყველა ზომებს მიმართავდა გაება ერთიანობა მეზობელ და ევროპის ყველა სახელმწიფოსთან. საქართველოს დამოუკიდებლობა ცნო მრავალმა სახელმწიფომ, მათ შორის, რაც აღსანიშნავია, თურქეთმა და 1920 წელს ბოლშევიკურმა რუსეთმა, რაც როგორც ბოლოს გამოიჩინა, მხო-

ლოდ დროებით ქაღალდზე დაწერილი მოტყუებითი ხერხი იყო იმ დროს ვაჭირვებაში მყოფი სულის მოსაბრუნებლად. ქართველები კი ამ დროს ბედნიერად თვლიდნენ თავს, კმაყოფილი იყვნენ ბედით, ხალსით და ენერჯიული უდგნენ შრომას. პარტიათა შეხლა-შემოხლას ადგილი არ ჰქონია. ხალხში სრული ერთსულოვნება სუფევდა.

1920 წლის შემოდგომაზე ხელში ვიგდეთ და ფოტოგრაფზე აღებეჭდეთ ბოლშევიკური XI ლაშქრის სარდლის ლევანდოვსკის გეგმა დამტკიცებული ჩრდილო კავკასიის, აზერბაიჯანისა და სომხეთის ძალთა უფროსის გეკერის მიერ და ამ ტერიტორიათა კომისრის ორჯონიკიძის მიერ. გეგმა ითვალისწინებდა დამოუკიდებელი საქართველოს ლიკვიდაციას, მიმართულებებს და ძალთა შემადგენლობას, რომლითაც უნდა დასცემოდნენ საქართველოს. საჩქაროდ შეიკრიბა თავდაცვის საბჭო. გადაწყდა საჭირო ზომების მიღება აქტიური წინააღმდეგობის გასაწევად, მობილიზაციის მოხდენა ჯარისა და გვარდიის ნაწილებში, დანიშნეს სარდლები ცალ-ცალკე მიმართულებებისათვის. მდგომარეობა უღრმესად გამწვავებული იყო. არ ვიცოდით, როდის დაიწყებდნენ მოქმედებას ბოლშევიკთა ჯარები. გეგმაში მოქმედებათა დაწყების დღე დანიშნული არ იყო. მუდმივ კავშირში ვიყავი ჩვენ ქვეყანაში მოვლენილ ატაშეებთან, გერმანიისა და საფრანგეთის ატაშეები გულმხურვალედ თანაგვიგრძნობდნენ. მახსოვს, თურქეთის ატაშეს გენ. შტაბის პოლკოვნიკის, ქემალ ფაშას ენთუზიზმი, რომელიც ჩემთან მეგობრულ ურთიერთობაში იყო, ამტკიცებდა, რომ დამოუკიდებელ საქართველოს და საერთოდ კავკასიის ერთა არსებობას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ოსმალებისათვის, რადგან წარმოადგენენ ბუფერს რუსეთსა და თურქეთს შორის, რომლის მხრივ თურქეთს არა ერთი სიმწარე უწყვეტია და მათთან უშუალო კავშირი ჯობია არ გვექონდესო.

გენ. შტაბის უფროსის განკარგულებით და თავდაცვითი საბჭოს დასტურით, ხელში ჩაგდებული აგრესიის გეგმის რამდენიმე ცალი გადაწერეს და საიდუმლო დოკუმენტის სახით დაუბრუნეს კეთილად განწყობილ სახელმწიფოთა წარმომადგენლებს. ალბათ, ეს დოკუმენტი დღესაც ინახება ამ სახელმწიფოთა არქივებში. აი საბუთი, რას ნიშნავს ბოლშევიკების მიერ ხელმოწერილი საზავო დოკუმენტი, რომლითაც ცნობენ დამოუკიდებლობას, საზღვრებს, ამ სახელმწიფოს შინაურ საკითხებში ჩაურევლობის პირობას დებენ და პირდებიან კეთილმეზობლურ ურთიერთობას. მერე კი შთანთქავენ მას ყოველგვარი ეთიკის გარეშე, თითქოს დადებული ხელშეკრულება სრულიადაც არ არსებულებოდა.

ბოლშევიკთა თავდასხმის მოლოდინში განუწყვეტელი მზადება წარმოებდა. დაიწყო საფორტიფიკაციო მშენებლობები ცალ-ცალკე მიმართულებაზე და ჯარების განაწილება. მობილიზებულ ჯართა კვება. მათი დაბინავება მომავალი მოქმედების რაიონებში. დიდ ბრუნვას მოითხოვდა და, ცხადია, მეტად აფერხებდა ახალგაზრდა სახელმწიფოს ნორმალურ ცხოვრებას, რომელსაც უამისოდაც მრავალი სიძნელეების გადალახვა სჭირდებოდა.

მიღებულ იქნა ზომები ბოლშევიკთა მისიის თვალ-ყურის სადევნებლად და მათი წამოწყებების დასაწყისშივე აღსაკვეთად, თანაც სიფრთხილად, რომ საჭირო, რომ ბოლშევიკები არ გაგვეღიზიანებია და ვერ მიმხვდარიყვნენ, რომ ჩვენ ხელთ იყო მათი დაწვრილებითი გეგმა მომავალი სამხედრო მოქმედებისა.

დაძაბული მუშაობა მიმდინარეობდა. დაღამებამდის ვისხედით და თვალ-ყურს ვადევნებდით მათ მოქმედებას. საჭირო იყო დროის დადგენა, როდის გადმოვიდოდნენ შეტევაზე. როგორც მახსოვს, საოპერაციო გეგმა ხელთ ვიგდეთ სექტემბერის ბოლოს. დრო გადიოდა და ბოლშევიკების შემოტევაზე არაფერი ისმოდა. დადგა ზამთარი, რომელიც აფერხებს სამხედრო მოქმედებებს; ისიც კი ვიფიქრეთ გეგმა ფიქტიური ხომ არ არისო. ჩვენი ჯარები კი ადგილზე იდგნენ და მზად იყვნენ დარტყმის მისაღებად.

ბოლშევიკთა გეგმა მოქმედების შემდეგ მიმართულებებს ითვალისწინებდა.

— ჩრდილო დასავლეთიდან გაგრა-სოხუმისკენ. ამ ფრონტისთვის უფროსად დაინიშნა გენ. ართმელაძე; ჩრდილოეთიდან მამისონის უღელტეხილით, რაკი აქ ვიწრო და ძნელი გამოსავლელი გზა იყო და დიდი ერთეულების მოქმედება მოსალოდნელი არ იყო, ამ მიმართულების დაცვა მიენდო სასაზღვრო ნაწილების უფროსს; ჩრდილოეთიდან ვლადიკავკაზ-დარიალის ხეობის მიმართულებით უფროსად დაინიშნა გენ. წერეთელი; აღმოსავლეთიდან კახეთის მიმართულებით უფროსად დაინიშნა გენ. ახმეტელი; სამხრეთ დასავლეთიდან ბორჩალოს მიმართულებით სომხეთიდან უფროსად დაინიშნა გენ. იოსებ გედევანიშვილი. როგორც ზევით მოვიხსენიე თადარიგში მყოფი და დიდ სამხედრო გამოცდილებას მოკლებული; სამხრეთიდან ახალციხე არდევანის რაიონში უფროსად დაინიშნა გენ. გულუხიძე; ბათუმის რაიონში უფროსად დაინიშნა გენ. მდივანი.

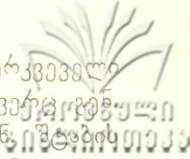
თუმცა ბოლშევიკების გეგმაში ოსმალეთის შემოტევაზე არაფერი იყო ნათქვამი, გვქონდა ცნობები, რომ საქართველოს მხრივ მძლავრი წინააღმდეგობის მოლოდინში იძულებული იქნებიან შეუთანხმდნენ ოსმალეთის თანამოქმედების შესახებ და სამაგვიროდ თავაზობდნენ არდაგანისა და ბათუმის რაიონებს, რომლებზეც ბოლშევიკებმა უკვე ბრესტის ხელშეკრულებით ცნეს მათი უფლებები.

ამნაირი იყო ჩვენი მდგომარეობა ბოლშევიკების შემოტევის მოლოდინში.

სამუშაო ბევრი გვქონდა. მოდიოდა ცნობები რომ ჩვენსა და აზერბაიჯან-სომხეთის საზღვრებთან იკრიბებოდა სამხედრო ერთეულები ცენტრალური რუსეთიდან. ბევრი ცნობა მოგვდიოდა აზერბაიჯანიდან, რომელიც განსაკუთრებით უკმაყოფილო იყო ბოლშევიკების ოკუპაციით, რომ ბოლშევიკთა სამზადისი საქართველოზე თავდასასხმელად ინტენსიურად მიმდინარეობდა. ამ ცნობებს ვაწვდიდი კეთილად განწყობილ უცხო ქვეყანათა წარმომადგენლებს თბილისში. ვთხოვდით იარაღისა და სამხედრო მასალის მოწოდებას, ჯარის რიცხვის გადიდებისა და საერთო მობილიზაციის ჩასატარებლად.

მასხოვს, ერთ დღეს გენ. შტ. უფროსმა ზაქარიძემ დამიბარა თავისთან და ამერიკული მანქანით, რომელიც კავკასიის ფრონტის დროიდან ვადაცხა, გავემგზავრეთ ფრონტის დასათვალისწინებლად ბორჩალოს მიმართულებით, წითელი ხიდისკენ, სადაც გადიოდა მდინარე ხრამის მიდამოებში აზერბაიჯანთან ჩვენი საზღვარი. თავდაცვის პოზიციები მოწყობილი დაგვხვდა ალაგ-ალაგ შიგ ჩაყენებული ჯარებით. ვუმზერდით იქიდან ბოლშევიკების მოდარაჯეთა და ჯართა ნაწილების პოზიციებს. შევიარეთ ჩვენი ოფიცრის არჩილ ედიგარის მამის მამულში, რომელიც საზღვრის პირას იყო. გავიგეთ იქ, რომ ჯართა კონცენტრაცია ჩატარებულა განჯასა და სომხეთში ჩვენი და აზერბაიჯან-სომხეთის საზღვრის შესართავთან. ეს ცნობები მაიორ არჩილ ედიგარის მტკიცებით, სრულიად სწორი და მართალი იყო, რომ ეს ცნობები მოაწოდეს მათ ოჯახის გასაფრთხილებლად მრავალმა კეთილგანწყობილმა ნაცნობ-ნათესავმა, რომლებიც საზღვრის იქით ცხოვრობდნენ. ედიგართა ოჯახი — ქართველ მუსულმანებს ეკუთვნოდა და აზერბაიჯანთა წრეში მრავალი გულშემატკივარი ჰყავდათ. გაიცა ბრძანება საგანგაშო მზადყოფნისა. მობილიზაციის დაჩქარებისა და ასე მიდიოდა დრო. დადგა 1920 წლის ზამთარი. ზოგი ფიქრობდა, რომ ბოლშევიკთა შემოტევას ადგილი არ ექნება. ცნობები კი ვლადიკავკასიიდან გვარწმუნებდნენ, რომ ბოლშევიკთა შემოტევა უსათუოდ იქნება და ისიც მოკლე ხანში. დრო მიდიოდა. მიმდინარეობდა ინტენსიური მუშაობა. ჯაფა ბევრი გვქონდა... ხელში გვივარდებოდა მრავალი ცნობა ბოლშევიკთა საქართველოს დასაპყრობად. მასხოვს, 11 თერებვალს უწყობდნენ ბენეფისის მოსკოვის დრამატული თეატრის ცნობილ არტისტს, გვარი არ მასხოვს, რუსთაველის პროსპექტზე ქართულ დრამატულ თეატრში. მისი არჩევით იდგმებოდა სუმბათაშვილის დრამა „სამშობლო“, რომელიც ქართულ სცენაზე ხშირად იდგმებოდა. დიდად პატრიოტული ნაწარმოებია, მოგვითხრობს სპარსელების მიერ ტყვედ წაყვანილ დედოფალზე და ქართველ გმირზე, რომელიც მტრის ბანაკში გადავიდა. თეატრი საესე იყო მაყურებლებით, მეც, ნაცნობებთან ერთად, დავესწარი ამ წარმოდგენას. წარმოდგენამ საუტცხოოდ ჩაიარა. მშვენივრად შეასრულა თავისი როლი მობენეფისე ქალმა. გაუმართეს დიდი ოვაცია და მიუძღვნეს მრავალი საჩუქარი და ყვავილები. წარმოდგენის შემდეგ ჩემ ნაცნობებთან ერთად წავედით რესტორანში, რომელიც იქვე თეატრის სარდაფში იყო და დავბრუნდი სახლში. ვახდაც ვერ მოვასწარი, რომ დამირეკეს ტელეფონით. რეკავდა შტაბის მორიგე ოფიცერი. დაიწყო — ჩემ შეკითხვაზე თუ რაშია საქმე. ვიგზავნით მანქანას და ახლავე მობრძანდით შტაბში. სახლში აღარ დავბრუნებულვარ თბილისის დატოვებამდის. შტაბში გავიგე, რომ 11/12 თებერვლის ღამეს ბოლშევიკები გადმოვიდნენ შეტევას ბორჩალოს რაიონსა და სამხრეთით სანაინის მიმართულებიდან. თავდასხმა სანაინიდან მომხდარა უცაბედად და ჩვენი ჯარები სადახლოსკენ იხევნო. ბორჩალოსთან მოულოდნელობას ადგილი არა ჰქონია და ცხარე ბრძოლები მიმდინარეობს; სხვა მიმართულებებიდან თავდასხმაზე ცნობები არ მოგვდიოდა, მდგომარეობა

სამხრეთით სადაც ჯართა სარდლად გენ. გედევანიშვილი იყო, გამოურკვეველი იყო. ნაწილი ჩვენი ჯარისა ტყვედ ჩავარდნილიყო. საუბედუროდ, ვერც გედევანიშვილი და ვერც მისი შტაბის უფროსი ჩემი ამხანაგი გენ. შტაბის პოლკოვნიკი ძაგანია ვერ გამოდგნენ მოკლენების ღირსებაზე მდგარნი. გვაცნობებდნენ, რომ გამოარკვევენ მდგომარეობას და მიიღებენ ზომებს ბოლშევიკთა და სომეხთა თავდასხმის უკუსაგდებად. ოღონდ ეს გამოარკვევა დიდხანს გრძელდებოდა. სამხედრო საბჭოს მთავარსარდლად იმ დროს გენ. ოდიშელიძე იმყოფებოდა, გამოცდილი გენერალი, ყოფილი კავკასიის ფრონტის უფროსის თანაშემწე. მისი წამოწყებები ომის დაწყების დღიდანვე არ იყო სწორი და ახლა დაჟინებით გამოჩნდა. გაება მდგომარეობის გამოარკვევასა და ცალ-ცალკე მოქმედებაში შემოსულ მტერთან, სათანადოდ არ შეაფასა მოქმედება სადახლოს მიმართულებით, ეს კი დიდ საფრთხეს ნიშნავდა თბილისისათვის; აკლდა მომთხოვნელობა ცალ-ცალკე უფროსებისადმი და თვით გენ. გედევანიშვილისადმი, რომელიც პასუხისმგებელი იყო სადახლოსა და ბორჩალოს რაიონში შექმნილი მდგომარეობისა. დაკმაყოფილდა ადგილობრივი ნაწილებით მტრის განდევნის მოთხოვნით. მოქმედება წარმოებდა პატარა-პატარა ნაწილებით და ხშირად უშედეგოდ. 16 თებერვალს სამხედრო საბჭომ მოხსნა ის თანამდებობიდან და მთავარსარდლად გენ. კვინიტაძე დანიშნა. მინდა აქ დავახსიათო გენ. კვინიტაძის პიროვნება. პირველად მას გენ. შტაბის კაპიტნის ხარისხში შეეხვდი თბილისის სამხედრო სასწავლებელში, რომელიც 1914 წელს დავამთავრე. ტაქტიკას გვასწავლიდა. ჩემზე მისმა პიროვნებამ დადებითი შთაბეჭდილება მოახდინა. ქართულად იყო გამოწყობილი ფაფახში, ქართულ წალებში მოკაცული ხმლით. მეტად ენერგიული, მოხდენილი და სიმპათიური. ტაქტიკას ის ჩვენ კლასს არ ასწავლიდა, ოღონდ, I კურსიდან II-ზე გადასვლისას ჩვენი კლასების ტაქტიკის გამოცდებს ის აწარმოებდა. მე სამხედრო ხელოვნების ენთუზიასტი არ ვყოფილვარ, სკოლაში შემთხვევით მოვხვდი. სამხედრო ხელობაზე წარმოდგენაც არ მქონდა, არც ჩემ ნათესავთაგან ყოფილა ვინმე მხედრად. ერთი სიტყვით, სამხედრო ხელობის სრულიად უფიცი ვიყავი. ამ მიზეზების გამო პირველ კურსზე სწავლას უგულოდ ვექცეოდი. ჩემით კმაყოფილნი არ იყვნენ და იმასაც მოველოდი, რომ სკოლიდან გამავდებდნენ და სადმე პოლკში მიკრავდნენ თავს; ჩემი ბიძაშვილი ალიკ ჩხიკვიშვილი, რომელიც ჩემთან ერთად სწავლობდა, მუდამ მარიგებდა ან სუსტი შედეგების გამო შორეულ ჩინეთის საზღვარზე მიგავლენენ ოფიცრად და იქ მისასვლელად ტაშკენტიდან 300—500 ვერსი აქლემზე ჯაყჯაყი დაგჭირდება, იქ კი ველურ გარემოში ან გალოთდები ან თავს მოიკლავო. მე კი სამხედრო ხელობა გულთან არ მიმქონდა და პირველ კურსზე, გარდა ტაქტიკისა, ყველა საგანში სუსტი ნიშანი მქონდა. მხოლოდ ტაქტიკაში, არ ვიცი რატომ 12 ნიშნიანი სისტემით 11 მქონდა.

ტაქტიკას გვასწავლიდა გენ. შტაბის კაპიტანი საველიევი. ნიჭიერი და სიმპათიური ოფიცერი, სიმართლე რომ ვთქვა, არც კი ვიცოდი რაში იყო საქმე, მაგრამ ტაქტიკის ამოცანებს მუდამ წესიერად ვასრულებდი. ტაქტიკის გა-

მოცდაზე გენ. შტაბის კაპიტანმა კვინიტაძემ ამოცანა მომცა რუკაზე. ბევრი დაფიქრება არ დამჭირებია. სწრაფად წარვუდგინე ჩემი აზრი და განვსაზღვრე დავალებები ცალ-ცალკე ერთეულისათვის. კვინიტაძე განცვიფრებულად ჩემი პასუხით და უმადლესი შეფასება მომცა. ეს იყო პირველი შეხვედრა კვინიტაძესთან, შემდეგ ერთმანეთს შევხვდით 1919 წ. სომხებთან ომში, როდესაც მის შტაბში ვიყავი ფრონტზე. მასთანავე ვიყავი შტაბში ახალციხეში ოსმალებთან ომის დროს, აგრეთვე 1920 წელს ბოლშევიკებთან პირველი ომის დროს და, ბოლოს, უკანასკნელი ომის დროს ბოლშევიკებთან 1921 წელს.

გენ. კვინიტაძის მთავარსარდლად დანიშვნამ დიდად გამახარა, რადგან მას დიდად ვაფასებდი. სიამოვნებას მგვრიდა მასთან შტაბში მუშაობა.

გენ. კვინიტაძე დიდად პოპულარული იყო საქართველოში. იგი ყველა ომში, რომლებსაც საქართველო მისი მთავარსარდლობით აწარმოებდა (1918—1921 წ.) გამარჯვებული გამოდიოდა. მახსოვს, როდესაც საბჭოს მოწვევით შემოვიდა შენობაში და მე დაუხვდით შემოსასვლელში, მომესალმა, გამახარა ისევ ერთად ვიმუშაებთო. სახე უბრწყინავდა, ეტყობა კმაყოფილი იყო, რომ მას კვლავ მთავარსარდლად იწვევდნენ ასეთ გადამწყვეტ მომენტში. მდგომარეობა ფრონტებზე მძიმე იყო. ბრძოლები დღე და ღამე მიმდინარეობდა. პირობები მალ-მალე იცვლებოდა. ცნობები დროზე არ მოდიოდა. მსხვერპლი დიდი გექონდა, ოღონდ არც მოწინააღმდეგეს აკლდა დანაკარგი. მრავალი ტყვე გვივარდებოდა ხელში. გენ. კვინიტაძე ენერგიულად შეუდგა თავის მოვალეობის შესრულებას. ნაწილების მოწესრიგებას. მისი მიზანი იყო, არ მოეშვა მტერი დედაქალაქამდე. ფრონტი სამ ნაწილად გაანაწილა. გადააყენა ზოგიერთი სარდალი, დანიშნა ახლები, რომლებზედაც იმედს ამყარებდა დანაკარგის დასაბრუნებლად. მარჯვენა ფრთას კოჯრის რაიონში სარდლობდა გენ. ანდრონიკაშვილი. თუ არა ვცდები მის განკარგულებაში იყო ოთხი ჯარის პოლკი, ოთხი გვარდიის ათასეული, საპიორთა ათასეული, შესაბამისი რაოდენობის არტილერია და სამხედრო სკოლა, რომელმაც შემდგომ ბრძოლებში დიდი გმირობა გამოიჩინა და უკვდავყო თავის ღვაწლი ბოლშევიკებთან 1921 წლის ომში. შუა ნაკვეთი სამხრეთით მდინარე მტკვრამდის მიენდო გენ. მაზნიაშვილს, დიდად პოპულარულ, ენერგიულ და გამოცდილ მხედარს. მის განკარგულებაში იყო დაახლოებით სამი ქვეითა პოლკი, სასაზღვრო ათასეული. დედაქალაქის ტყვიამფრქვევთა ათასეული, ორ დივიზიონამდის არტილერია, ჯავშნოსან მანქანათა ნაწილები, ჯავშნოსანი მატარებელი. ფრონტის დანარჩენი მარცხენა ფრთაზე მოყოლებული მტკვრიდან მიენდო გვარდიის გენ. ჯიჯიას. მის განკარგულებაში იყო: სამი მძლავრი ათასეული სათანადო არტილერიით და მარცხენა ფრთაზედ გვარდიის ცხენოსანი ესკადრონით. თბილისს მომდგარი მტერი, ჩვენი პოზიციების წინ, სამხრეთით და აღმოსავლეთიდან დიდად აღემატებოდა ჩვენ ძალებს. დაახლოებით შედგებოდა ის 7 ქვეითა ჯარის დივიზიის, 3 ცხენოსანთა დივიზიის, მძლავრი და რიცხობრივი არტილე-

რის ნაწილებსაგან, ჯავშნოსან მანქანათა ერთეულების, 5 ჯავშნოსანი მატარებლისა და სომეხთა დივიზიისაგან, რომელიც სამხრეთით მოქმედებდა, იქნა შექმნილი. მძიმე ბრძოლები თავიდანვე მიმდინარეობდა ყველა მიმართულებით. რამ განსაკუთრებული სიმწვავე მიიღეს მათ 18 თებერვლიდან, როდესაც მტერმა ხელთ იგდო წითელი ხიდი და რკინიგზა მტკვარზედ. ხიდი, მართალია, ჩვენ მიერ აფეთქებული იყო, ოღონდ იმდენად არ იყო დაზიანებული და მტერმა მოახერხა მისი სწრაფი შეკეთება და ჯავშნოსანი მატარებლის გამოყენება.

გამწვავებული ბრძოლები დღე და ღამე მიმდინარეობდა. ხშირად, მიდიოდა ხელჩართულამდის. მტერს ძალთა დიდი უპირატესობა ჰქონდა, დაყინებით ცდილობდა ფრონტის გარღვევას, მაგრამ ჩვენი ჯარები მედგრად იცავდნენ პოზიციებს და ურყევად იდგნენ ადგილზე. მოგერიებითი პოზიციების დაძლევა მტერმა ვერსად შეძლო. 18-22 თებერვალს მტრის მთავარი შემოტევა შუაში, გენ. მახნიაშვილის ნაკვეთზე მოჰქონდათ, მუდამ უშედეგოდ. მასსოვს, 11 თუ 23 თებერვალს გამომიძახა გენ. კვინიტაძემ და ღია, ბრეზენტით დახურული მანქანებით გავემართეთ კახეთისაკენ ჩვენი მარცხენა ფრთის დასათვალიერებლად. აქ უფროსად გენ. ჯიჯიხია იყო თავისი გვარდიელებით. წინა დღეს, მტრის ძლიერი შემოტევის შემდეგ, დატოვეს პოზიციები და გადმონაცვლეს კახეთის რკინიგზის ლიანდაგის სამხრეთით და აღმოსავლეთით. ჯანლიანი დღე იყო. ციოდა, სუსხიანი ქარი ქროდა. გენ. ჯიჯიხიას რკინიგზის ჩიხში მივაგენით. იქვე იყვნენ გვარდიის შტაბის წევრები. მთავარსარდალი გაეცნო მდგომარეობას, გამოიკითხა მიზეზი გუშინდელი უკანდახვევისა და შეეკითხა შედეგებს თუ არა ახლად დაჭერილი პოზიციების შენარჩუნებას. პასუხად გენ. ჯიჯიხია დაპირდა, რომ არამც თუ შეინარჩუნებს, შეტევაზედაც გადავა, რადგან ამ ამინდში მათი ჯავშნოსანი მანქანები საშიში არ არიანო. მთავარსარდალმა ნება დართო შეტევაზედ. სწორედ ამ დროს მოგვადგა სატვირთო მატარებელი, რომელიც თბილისში ბრუნდებოდა. კვინიტაძემ გააჩერა მატარებელი. ჩაესხედით სოღანლულისკენ წასასვლელად. მძლოლს უბრძანა იქ გამოცხადებულიყო მანქანით. ციოდა, ვიყინებოდით, ბოლთას ვარტყამდით განუწყვეტლივ ვავონში გასათბობად. გენ. კვინიტაძემ შემომჩივლა: „მეშინია შეტევის მაგიერ ჯიჯიხიამ უკან არ დაიხიოს და არ შეგვიქმნას უხერხული მდგომარეობა“-ო. ალბათ, კარგად იცნობდა ჯიჯიხიას. მე კი მისი გამბედაობა გაგრის ფრონტზე მქონდა შემოწმებული დენიკინელებთან ომის დროს. გენ. კვინიტაძის ეჭვი გამართლდა. მტერმა მარცხენა ფრთაზე ცხენოსანთა ერთეულებით შეუტია და ამით ავჭალა-მცხეთას დაემუქრა. ეს კი ნიშნავდა ჩვენ ზურგში მოქცევას და დასახევი გზის გადაჭრას.

მდგომარეობის გამოსარკვევად მთავარსარდალმა გენ. შტაბის პოლკოვნიკი ნიკოლოზ გედევანიშვილი გაგზავნა მანქანით ლილოში, სადაც ჩვენი ცხენოსანთა ბრიგადაც იდგა. მეორე დღეს 24 თებერვალს პოლკ. გედევანიშვილი დანადგლიანებული დაბრუნდა. როგორც ჩანდა, ბევრს ვერაფერს მიაღწია და

ვერც მდგომარეობა გამოარკვია რიგიანად. მტერი შემოტევას ყველგან განაგრძობდა. საფრთხე გაგვიჩნდა მარჯვენა ფრთაზედაც, კოჯრის მხრიდან. იქაც გამოჩნდა კავალერია. იქ, გენ. ანდრონიკაშვილი ფრთხილობდა, მშვენივრად განაგებდა თავის საქმეს და იოლად უმკლავდებოდა ყველა შემოტევას საიმიედო ნაწილების და, განსაკუთრებით, გმირული სამხედრო სკოლის და სამი ნაცვალის ასეულის შემწეობით. არაერთხელ გადასულან ისინი უკუთერიშხედ. უწარმოებით ხელჩართული ბრძოლები და უკუუგდით მტრის გამაღებული შემოტევა. აღტაცებით და გულის ფანქვალით შეჰყურებდა მათ გმირობას მთელი ქართველი საზოგადოება: 23—25 თებერვალს მწვავე ბრძოლები მიმდინარეობდა. მტერმა უკანასკნელი მარაგი შეიყვანა ბრძოლებში, ბაქოს პოლიტრუკთა და კურსანტთა ჩათვლით. მტერი ჩქარობს თბილისის დაპყრობას, აშინებს მას უკმაყოფილება, რომელიც ჩნდება ოკუპირებულ სომხეთსა და აზერბაიჯანში. მთავარი ცდები ფრონტის გარღვევისა ახლან ჩვენ მარჯვენა ფრთაზე, გენ. ანდრონიკაშვილის ნაკვეთზე გადააქვს. მთელი 24 თებერვლის დამე და 24-ის დღე გამწარებული ბრძოლები წარმოებს. ოღონდ, შედეგს ვერსად ვერ აღწევს, ერთი ფეხითაც არ იწევენ უკან თავდადებული მეზობლები. შუა ნაკვეთსაც გენ. მაზნიაშვილისას ცოტა წარუმატებლობა აქვს მარცხენა ფრთაზე, მაგრამ საერთოდ, თავის პოზიციებზე ურყევად დგას. მხოლოდ გენ. ჯიჯიხიას ნაკვეთზე, შეტევის მაგიერ, უკან დახევას აქვს ადგილი.

25 საღამოს ჩვენი მდგომარეობა არ იყო სანუგეშო. მტერი თბილისიდან თითქმის ყველა მიმართულებით 10—12 კმ მანძილზე იმყოფებოდა. მართალია, დაწვრილებითი ცნობების მიღება ნაკვეთის უფროსთაგან ადვილი არ იყო, მაგრამ ცხადად იმჩნეოდა ყველგან მოწინააღმდეგის რიცხობრივი უპირატესობა და, რაც მთავარია, მათი რ დივიზიამდე ცხენოსანთა ლაშქარი, რომელიც ორივე მხრიდან მოქმედებდა, გზის ჩაკეტვით გვემუქრებოდა. პოლკ. გედევანიშვილის დაბრუნებამ თებერვლის 25-ში, დიდად დაგვაფიქრა. ის დღისით დანიშნულ იქნა ფრთაზედ მოქმედ ჯართა უფროსად. მისი არასრული შეფასებით მტერი მარცხენა ქვეითა ჯარისა და არტილერიის გარღვევით გვემუქრებოდა. ამას დაერთო გენ. ანდრონიკაშვილის ცნობა, რომ მტრის ცხენოსანთა ჯარი შემჩნეულია კოჯრის მხრიდან და რომ ის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მოემართება და ამ მხრიდან თბილისის მოჭრას შეეცდებოთ. მთავარსარდალმა მაშინათვე მიიღო ზომები ამ მიმართულებით სინამდვილის გამორკვევისა. გაგზავნილმა მხვერავმა ნაწილებმა ამ მიმართულებით საფრთხე არ დაამტკიცეს. ამ მეტად მძიმე მდგომარეობაში მთავარსარდალს არავითარი მარაგი არ გააჩნდა (რადგან ახალციხიდან მოხსნილმა ორმა ქვეითმა პოლკმა დროზე ვერ მოაღწია), გადაწყვიტა დაეტოვებინა თბილისი, დაეხია მცხეთამდე და იქ ჩაეკეტა მისადგომი აზერბაიჯანისა და ჩრდილო კავკასიის მიმართულუბებიდან (საქართველოს სამხედრო გზაზე). სასწრაფოდ მოიწვიეს თავდაცვის საბჭო. თავმჯდომარემ, ნოე ჟორდანიამ შეკითხვაზე, არის თუ არა სხვა გამოსავალი, მთავარსადლისაგან პასუხად მიიღო, რომ არავითარი მარაგი აღარ ჰყავს,

ორივე მხრივ გზას გვიჭრიან მტრის ცხენოსანი ერთეულები, იძულებული ვიქნებით ბრძოლა თბილისში ვაწარმოოთ ხალხსა და ქვეყანას მოწყვეტილებმა. ამ ვითარებაში სხვა გამოსავალს ვერა ვხედავ და იძულებული ვარ უკან დახევის ბრძანება გავცეო. თავდაცვის საბჭომ წინადადებაზე თანხმობა განაცხადა. აუწერელია მწუხარება, რომელიც ყველა იქ მყოფმა განიცადა. თითქმის ორი კვირა გრძელდებოდა განუწყვეტილი ბრძოლები. მიუხედავად ძალთა უპირატესობისა მტერი წინ ვერ მოიწევდა. გეყავდა მრავალი ტყვე. მტერს ვაყენებდით საგრძნობ ზიანს. საზოგადოების სულისკვეთება სანიმუშო იყო და ასეთ ვითარებაში ვტოვებდით სატახტო ქალაქს. სატახტო ქალაქის დატოვებას ომის დროს, მეტისმეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს, შეუძლია ჩაუკლას საზოგადოებას ბრძოლის ყინი.

მთავარსარდალს სწაღდა ძალები შეეჯგუფებინა მტრის მოქმედების მთავარ მიმართულებაზე. გადაენაცვლა მცხეთისა და ხაშურის რაიონებში და გადასულიყო იქიდან შეტევაზე მტრის ცოცხალი ძალების მოსასპობად. ნაშუადღევს შტაბი ადგილის გადაწვევებისათვის ემზადებოდა; ღამის 24 საათზე სპეციალური, მთავარსარდალის მატარებლით მცხეთისკენ ან ხაშურისკენ უნდა გავმგზავრებულიყავით. სათანადო განკარგულებები მომავალი გადაჯგუფებისათვის გადაეცათ თბილისის ფრონტზე მოქმედ ჯარსაც.

მახსოვს ეს 24/25 თებერვლის ღამე. ვისარგებლე შემთხვევით და მანქანით სახლში შევიარე, რომ საჭირო ნივთები წამელო და გამოვმშვიდობებოდი დედას, ბიძას და ჩემ უმცროს ძმას. ნახევარი საათი თუ დავრჩი სახლში; მეტი დრო არა მქონდა. მთავარსარდალი და შტაბის უფროსი 10 საათზე გამგზავრებულიყვნენ სადგურზე. მანქანა მუდმივ მოძრაობაში იყო, სადგურზე ყველა შტაბის ოფიცერი უნდა მიეყვანა. მახსოვს ჩემი მეგობარი მიტო გოცირიძე, შტაბის კანცელარიის უფროსი და მე უკანასკნელი მივედი. ჩავედით დაბლა მანქანის მოლოდინში. ჩვენთან 3 ერისკაცი მოვიდა. ერთი მათგანი სერგო ქავთარაძე იყო, ბოლშევიკი. მას მე ვიცნობდი. გაეგო, რომ შტაბს ვტოვებდით. ვუთხარი, რომ შტაბში აღარავინ არის და შეუძლიათ შენობის დაცვაზე იზრუნონ. მაღლობა მითხრეს და ჩვენ გავწვიეთ სადგურისაკენ. მატარებელში დადლილს მაშინვე ჩამეძინა. გათენებისას ზარბაზნიდან გასროლილი ყუმბარის ხმამ გამაღვიძა მცხეთის სადგურზე, სადაც ჩვენი მატარებელი ვაჩერებულიყო. შემდეგში გამოირკვა, რომ ეს შემთხვევითი გასროლა იყო ჯავშნოსანი მატარებლის ზარბაზნიდან, რომელიც მცხეთა-თბილისის ლიანდაგს ზეერავდა.

ჯართა გადაჯგუფება გრძელდებოდა. მტერი არ აგვდევნებია. ჯარები მშვიდად მოემართებოდნენ. ცნობები, ვითომც მარცხენა და მარჯვენა მხრიდან მტრის კავალერია მოიწევდა, ყალბი გამოდგა. დახევისას ჩვენ ნაწილებს ბრძოლები არ უწარმოებია. შეიძლება თითო-ოროლა ცხენოსანი თუ შეამჩნიეს, თორემ დიდი ერთეული უბრძოლველად როგორ დატოვებდა უკანდამხეე ჯარს.

მცხეთასთან მთავარსარდალმა არ მოისურვა პოზიციების დაკავება. ვალა წყვიტა დაეხია ხაშურამდის და იქ უკეთეს მოგერიებით პირობებში გამოაჩინა ბულიყო სურამის უღელტეხილზედ, საიდანაც ხელსაყრელი პირობებში მარჯვენა ფრთის მტკვარზე დაყრდნობით. მცხეთიდან ხაშურში მიმავალი მთავარსარდლის მატარებელი გორში გაჩერდა. აქ შევამოწმეთ დამხვევი ჯარის ვინაობა. აღმოჩნდა, რომ ჯარი იხვედა წესიერად. ნაშუადღევს ჭოგრიტით შევამჩნიეთ, რომ მთებიდან ეშვებოდა მტრის ერთ ცხენოსან ესკადრონამდის, გორში ცხოვრობდა ბიძაჩემი მეჭი, თავისი ცოლით, ცნობილ მწერალ მართი, რომელიც გამოდიოდა „გარიყულის“ ფსევდონიმით. გამოვემშვიდობე იმ იმედით, რომ მოკლე ხანში ისევ შეგხვდებოდა. საუბედუროდ, ესე არ მოხდა.

მთავარსარდლის მატარებელი ხაშურის სადგურზე გაჩერდა. ჩვენმა ჯარმა დაიკავა პოზიციები ხაშურსა და სურამის რაიონში. ამასობაში მოვიდა ორი ქვეითა პოლკი თავისი არტილერიით, რომლებიც გარდა არდაგანისა მოვხსენით ოსმალეთის საზღვარს იმ იმედით, რომ ოსმალები არ შემოგვიტყვედნენ. მეორე დღეს ჯარები უკუიერიშზე გადადიოდნენ მარჯვენა ფრთის მტკვრის მარცხენა ნაპირზე და მარცხენასი კავკასიის მთებზე დაყრდნობით. პირობები შეტევისათვის მეტად ხელსაყრელი იყო.

გმორიგეობდი შტაბში. ვიჯექი მთავარსარდლის სალონში ტელეფონთან. ნაშუალამევს დარეკა ტელეფონმა. ცნობა მივიღე. ლაპარაკობდა გენ. კონიაშვილი, რომელიც გენ. ჯიჯინიასთან ერთად გვარდიაში მსახურობდა. მთხოვდა მომეხსენებინა მთავარსარდლისათვის, რომ გვარდიელებმა დაადგინეს არ შეუტიონ, შტაბი და ჯარი იშლება და მათზე ზეგავლენის საშუალება არა მაქვსო. მოახსენეთ ეს მთავარსარდალს და მეც ამ წუთშივე მოვდივარ მასთან პირადად მოსახსენებლადო. მაშინათვე გავაღვიძე შტაბის უფროსი და მთავარსარდალი და მოვახსენე ტელეფონით მიღებული ცნობა. ძნელი აღსაწერია მთავარსარდლის აღელგება. ამ მოულოდნელმა ცნობამ მოთმინებიდან გამოიყვანა. იმდენი შრომა ჩატარდა უკუიერიშის მოსამზადებლად; აქ შესანიშნავი გარემოცვის პირობებში გამარჯვება ნათელი იყო, რის შემდეგ თბილისის უკან დაბრუნებას ვერაფერი ვერ შეაჩერებდა. გვარდიელების სამარცხვინო გაქცევამ ჩაშალა ბრძოლის ჩატარების შესაძლებლობა. სწორედ მათ უნდა მოეხდინათ მთავარი დარტყმა დაჯგუფების მარცხენა მხრიდან.

ცოტა ხნის შემდეგ გენ. ზაქარიაძე თავის ვაგონში გავიდა, გენ. კონიაშვილი ჯერ არ მოსულიყო. მთავარსარდალი მეტად ღელავდა. „აბა, თევზაძე, თავის მოკვლა და დამრჩენია, არა? — მომმართა სევდიანი ხმით. შევწუხდი ძალიან. ვგრძნობდი რა აზრები უტრიალებდა ამ დროს თავში სარდალს. ის ხომ სამი წლის განმავლობაში უძლეველად მართავდა საქართველოს თავდაცვის საქმეს. ზედიზედ მოიგო 3 ომი სამ მეზობელთან — სომხებთან, თურქებთან და ბოლშევიკებთან — ახლა კი დამარცხება ელის. ვცადე დამშვიდება. გვაქვს კიდევ ხელსაყრელი მოგერიებითი პოზიციები, ჯერ ყველაფერი არ არის დაკარგული, გამარჯვების იმედი არ უნდა დაგვარგოთ-მეთქი, მაგრამ

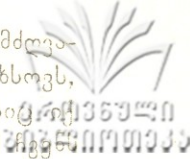

ამის მიღწევა ადვილი აღარ იყო. შავი ზღვის პირდაპირ ასეთი ხელსაყრელი პოზიციები აღარ არსებობდა.

შემოვიდა გენ. კონიაშვილი და დაიწყო სახალხო გვარდიის გინებლის შექმნაზედ იგი 1917 წლიდან მოღვაწეობდა. აქ უნდა აღვნიშნო, რომ სახალხო გვარდიას სასახელო წუთებიც ჰქონდა, როგორც მაგ.: თბილისის არსენალის დაკავება 1917 წელს და რამდენიმე მცირე მნიშვნელობის მოქმედება ქვეყნის ზოგიერთ კუთხეში. საერთოდ კი მისი არსებობა აფერხებდა საქართველოს ჯარის მოწყობას. მის რიგებში ჩაინთქა საუკეთესო და გამოცდილი ნაცვლები. მათ ჯარში ჩაწერას უშლიდა ის გარემოება, რომ გვარდიაში ნაცვალთა ჯამაგირები აღმატებოდა ჯარის ნაცვლებისას. უარყოფითი მოვლენა გვარდიაში ისიც იყო, რომ მათი შტაბები ვადამწყვეტ როლს ასრულებდნენ უფროსის მიერ ყოველი ვადაწყვეტილების მიღებისას; ეს კი ეწინააღმდეგებოდა უფროსის მიერ ერთეულთა მართვას ბრძოლის დროს. აქ მოქმედებოდა ვადამწყვეტი და პასუხისმგებელი მხოლოდ უფროსი უნდა იყოს...

არ იყო სხვა გამოსავალი. საჭირო შეიქნა ჯარების სამტრედიისაკენ დახევა, სადაც ჯვარედინდებოდნენ მამისონის უღელტეხილისა და გაგრა-სოხუმ-ოჩამჩირეს გზები. მტერი აქტივობას არ იჩენდა, ისე რომ ჯარები შეუფერხებლივ იხევდნენ დასავლეთისაკენ.

რაკი დაინახეს ბოლშევიკთა უპირატესობა ქართულ ჯარებზე, თურქები შეტევაზე გადმოვიდნენ ახალციხესა და ბათუმის მიმართულებით. ოსმალებისათვის უფრო ხელსაყრელი იყო მათსა და რუსეთს შუა ბუფერული სახელმწიფოს არსებობა, ოღონდ, თუ რუსები საქართველოს ტერიტორიას დაეუფლებოდნენ, საჭიროდ ცნობდნენ რუსეთთან საზღვარი თავისი ტერიტორიიდან წინ წაეწიათ. მით უმეტეს, რომ ბრესტის ტრაქტატით რუსეთმა ამაზე თანხმობა განაცხადა. მთავარსარდლის მატარებელმა მდ. ძირულასკენ გადაინაცვლა, სადაც უნდა დაჰხვედროდნენ ბოლშევიკთა ჯარებს. ოღონდ სურამის ქედის დასავლეთით ნიადაგი არამართო მთიანი იყო, ხშირი ტყეებითაც იყო დაფარული, ეს კი აძნელებდა ნაწილთა შორის კავშირის გაბმას და მოითხოვდა დიდ ძალებს, რაც ჩვენს განკარგულებაში არ იყო. მით უმეტეს, რომ პრეზიდენტის განკარგულებით გვარდია დაშლილ იქნა ხაშურის რაიონში უკუიერიშის ბრძანების შეუსრულებლობის გამო. სურამის მთებიდან გვარდიის დაშლილი ნაწილები უწესრიგოდ მიემართებოდნენ დასავლეთისაკენ. მტერმა მღვარი ნაწილები აამოქმედა აღმოსავლეთიდან სურამის უღელტეხილიდან და ცხენოსანი ნაწილებით ბორჯომ-ახალციხე, ზულო-ბათუმის მიმართულებით. ეს ნიშნავდა ჩვენი მარჯვენა ფრთის შემოვლას და ზურგში მოქცევას. მთავარსარდალმა ვადაწყვეტა დაეკავებინა პოზიციები სამტრედიისთან, რიონზე დაყრდნობით. ეს შესაძლებლობას ქმნიდა ჯარების გამოყვანისა მამისონისა და სუხუმ-გაგრის მხრიდან.

მთავარსარდლის მატარებელი გადავიდა სამტრედიაში. შტაბი ხელმძღვანელობას უწევდა ჯარების გადაჯგუფებასა და პოზიციების დაკავებას. მახსოვს, ვისარგებლე შემთხვევით და ვინახულე ჩემი ოჯახის წევრები, რომლებიც ცხოვრობდნენ. საწყალი დედაჩემი აღშფოთებული იყო. გრძნობდა, რომ სამშობლოს დამოუკიდებლობის დაკარგვა ემუქრებოდა. მე ვუთხარი, რომ იძულებული ვიქნები საზღვარგარეთ წავიდე, რადგან ჩემი თანამდებობის გამო გენერალურ შტაბში არ დამინდობენ-მეთქი. გამოვეშვიდობე საყვარელ დედას და ოჯახის წევრებს და დავბრუნდი მატარებელში. მეორე დღესაც სამტრედიაში დავრჩით. ოღონდ მე საშუალება არა მქონდა ოჯახში წასვლისა. ასე, რომ ჩემი გამოშვიდობება ოჯახის უკანასკნელი ნახვა იყო. ჩემს დას ნინას ვაგვო, რომ ჯერ ისევ სადგურში ვართ. მინახულა. მომიტანა სადილი. ესეც მასთან უკანასკნელი შეხვედრის წუთები იყო. საშუალო ძმა მიხეილი მე-5 ქვეითა პოლკში მსახურობდა, ცნობები მის შესახებ არა მქონია.

სოხუმიდან და გაგრიდან ჯარების გამოყვანის შემდეგ ვიხვედით ბათუმი-საკენ. აქ უკვე ხელსაყრელი პირობები პოზიციის დასაკავებლად აღარ იყო. ბათუმში იმ დროს იმყოფებოდა ჩვენი მთავრობა და უმრავლესობა დამფუძნებელი კრების წევრებისა. ამასობაში ოსმალებმა შემოუტიეს ჩვენ მცირე ნაწილებს, დაიკავეს არდაგანის, ახალქალაქის რაიონები და მოიწვედნენ ახალციხისაკენ. ოსმალებმა დაიკავეს აგრეთვე ართვინის რაიონი და მოიწვედნენ ბათუმისაკენ. როდესაც მთავარსარდლის მატარებელი უახლოვდებოდა ბათუმს უკვე ისმოდა არა მარტო ზარბაზნების, არამედ თოფების სროლაც. ბათუმში მოხდა პრეზიდენტ ნოე ჟორდანიასა და მთავარსარდლის გენ. კვიციანიძის შეხვედრა. აქ დადგენილ იქნა შეწყვეტილიყო ბოლშევიკებთან ბრძოლა, (რაკი მათ ველარ ვუმკლავდებოდით), დაგვედო მათთან შეთანხმება და საერთო ძალებით გაგვედევნა ოსმალები, რომლებიც უკვე ბათუმს უახლოვდებოდნენ. ვაგზავნილ იქნენ ბოლშევიკთა ჯარების სარდლობასთან რწმუნებულები, რომელთაც შეიმუშავეს საერთო მოქმედების გეგმა ოსმალების ასალაგმავად.

მშვენიერად მახსოვს ბოლშევიკების ჯართა წარმომადგენლების ჩამოსვლა ბათუმში. შემიყვანეს მთავარსარდლის ვაგონში საერთო გეგმის შესამუშავებლად ოსმალეთის წინააღმდეგ. მეტისმეტად მწვავე ზეგავლენა მოახდინა ჩემზე ამ წუთმა. მთავრობისა და მთავარსარდლის ეს აქტი გამოწვეული იყო იმ ვითარებით, რომ გვსურდა ბოლშევიკებს დაეკავებინათ საქართველოს მთელი ისტერიტორია, რომელიც მას ეკუთვნოდა ბოლშევიკების შემოსევამდის, ე. ი. 1921 წლის 11 თებერვლამდის და რომელიც ცნობილი იყო როგორც რუსეთის, ისე ოსმალეთის მიერ. საუბედუროდ, თურქების მიერ მარტში დაკავებული ქართული მიწები ართვინისა და არდაგანის რაიონებში თურქებმა არ დააბრუნეს და დღესაც მათ უკავიათ.

ამნაირად, ბოლშევიკებმა დაიკავეს მთელი საქართველო. ჩვენმა მთავრობამ წინასწარ შეათანხმა საფრანგეთისა და ინგლისის წარმომადგენლებთან გა-

ბიზნის საკითხი მთავრობის დამფუძნებელი კრების წევრების და ჯარის ნაწილებისა, რომლებიც სახლში ვერ დარჩებოდნენ სამსახურებრივი პირობების გამო და ბოლშევიკთა საწინააღმდეგოდ გაწეული მუშაობის გამო.

მთავარსარდალმა და შტაბის უფროსმა გენ. ზაქარიაძემ ერთად შეადგინეს ოფიცერთა და ნაწილთა სია, რომლებიც საზღვარგარეთ უნდა გახიზნულიყვნენ.

მე, ჩემ ამხანაგებთან მაიორ უთნელიშვილთან და პოლკ. ერისთავთან ერთად, წინათვე დანიშნული ვიყავი საფრანგეთში წასასვლელად, იქაური უმაღლესი სამხედრო სკოლის დასამთავრებლად. მე და მაიორ უთნელიშვილს გვეძლეოდა პოლკოვნიკის ხარისხები. საუბედუროდ, ბოლშევიკების მიერ 21. III 21. წ. საქართველოს დაკავების გამო ყველა ეს გეგმები ჩაიშალა. სამაგიეროდ, მთავარსარდალისა და შტ. უფროსის დადგენილებით გათვალისწინებული ვიყავ საზღვარგარეთ წასასვლელად, სადაც მთავრობა აღმომიჩინდა ყოველთვის დახმარებას. მიუხედავად ამ დაპირებებისა, ვერ წარმომედგინა ჩემი სამშობლოს, ჩემი ოჯახის დატოვება. დიდი ყოყმანის შემდეგ, ბოლოსდაბოლოს გადავწყვიტე სამშობლო დამეტოვებინა. ვფიქრობდი, რომ ბოლშევიკთა ძალაუფლება დიდხანს არ გასტანს, ჩემი სამშობლო განთავისუფლდება და დაებრუნდება-მეთქი. ამასობაში ჩვენ ვაგონში ჩემი ძმა მიხეილი შემოვიდა. გამახარა მისმა მოსვლამ. რაკი გადაწყვეტილი ჰქონდა საქართველოში დარჩენილიყო, ვთხოვე ეზრუნა ჩემ დედასა და ნინოზე. გამოვემშვიდობებთ ასე ტრაგიკულად ერთმანეთს და გავწიეთ საფრანგეთის ხომალდზე, რომელსაც ნაპირს მოშორებით ღუზები ჩაეშვა. ამ გემს უნდა ჩავეყვანეთ კონსტანტინოპოლამდე.

შემდეგში, ემიგრაციაში, არაერთხელ დავფიქრებულვარ მოვიქეცი თუ არა წესიერად, რომ სამშობლოს, მახლობლებს და მეგობრებს ჩამოვშორდი. მუდამ თავს ვინუგეშებდი იმედით, რომ ევროპის სახელმწიფოები, რომლებმაც საქართველოს არსებობა ფაქტობრივად აღიარეს და ერთა ლიგა, რომელიც მზად იყო თავის შემადგენლობაში საქართველოც მიეღო, მიიღებდნენ რამე ზომებს, აიძულებდნენ ბოლშევიკებს საქართველოდან წასვლას და მეც უკან დაებრუნდებოდი. ბოლშევიკები ყოველ ხელსაყრელ მომენტში მუდამ აღიარებდნენ, რომ ერთა თავისუფლება და დაჩაგრულ და ცარიზმის მიერ დაპყრობილ ერთა თავისუფლება, ეს მათი უმთავრესი მიზანია. არ ვიცოდი, რომ მათი თავისუფლება გულისხმობდა ბოლშევიკური ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარებას ყველა იმ რუხეთში შემავალი ქვეყნისა, რომელიც თავის წეს-წყობილებას თავისებურად და დამოუკიდებლად მოინდომებდა.

გემზე მოთავსდნენ გენ. შტაბის ოფიცრები, ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწეები და იუნკერთა სკოლა, რომელიც ასე გმირულად იბრძოდა სატანტო ქალაქის დაცვისას. ჩვენი ხელისუფლება იმედოვნებდა, რომ მათ რომელიმე

მეგობრულად განწყობილი სახელმწიფო მიიღებდა სამხედრო სკოლაში და
დაბრუნებისას მზად გვეყოლებოდა ევროპულად აღზრდილი ოფიცრები.

ასე დაიწყო ჩემი ცხოვრების მეორე ნაწილი და გულში ჩამწვდომი დარ-
დი მახლობლების, ნათესავ-ნაცნობების და სამშობლოს მოშორების გამო. ჩე-
მი იმედი, რომ ბოლშევიკთა მმართველობა რუსეთში დიდხანს არ გასტანდა —
უსაფუძვლო აღმოჩნდა. რუსეთის ხალხი მიჩვეული მონობას ჯერ მონღოლე-
ბისას და მერე 400 წლოვან დესპოტურ მეფის რეჟიმს, უყოყმანოდ დაემორ-
ჩილა ბოლშევიკურ ხელისუფლებას.

ვერ ვიქნები დამარხული ჩემ სამშობლოში. სანუგეშოდ ისლა დამრჩენია,
რომ მიმიღებს სამუდამო განსასვენებლად კეთილშობილი, მედგარი და საქარ-
თველოს მეგობრობაში გამოცდილი პოლონელი ხალხის მიწა.

ვალერიან თაყვაძე

სბ 4732

გამომცემლობის რედაქტორი ნ. ქავთარაძე
მხატვარი გ. ლომიძე
ტექნოლოგიური ც. ქაშუშაძე
კორექტორი დ. ჯვარციანი
გამომშვები ლ. მაისურაძე

შეკვეთა № 2060

ფასი 1 მან. 20 კაპ.

ტირაჟი 42000

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

Валериан Тевзадзе
ЗАПИСКИ ГРУЗИНСКОГО ОФИЦЕРА

(на грузинском языке)

ТБИЛИСИ
«МЕЦНИЕРЕБА»
1990

ქართული
წიგნობა